

FÖLD ÉS EMBER

NEGYEDÉVENKINT MEGJE-
LENŐ TUDOMÁNYOS SZEMLE

Szerkeszti
KOGUTOWICZ KÁROLY

Kiadja
a Magyar Néprajzi Társaság
Emberföldrajzi Szakosztály
Szerkesztőség: Budapest
Katona József-utca 28. sz.

1923

2-4. SZ.

FOLYÓIRAT

25/26

1-1923

48

Ezzel a számmal lezárult a

FÖLD ÉS EMBER

1923. ÉVI KÖTETE.

Példátlan az a kedvezmény, melyet kiadóhivatalunk az előfizetőknek három éven át nyújtott. Előfizetőink ezt az évfolyamot is néhány száz koronáért kapták — valóban **ajándék-képen**. Annak, hogy az előfizetés árának felemelésétől tartózkodtunk, természetes következménye az évfolyam összezugorodása.

Hála annak az élénk érdeklődésnek, mellyel a magyar közönség folyóiratunkat fogadja, valamint a kívülről érkezett jelentős segítségnek, az **1924.** esztendővel újult erővel látunk a munkához.

A folyóirat ismét

negyedévenként jelenik meg,

az egyes füzetek terjedelme pedig legalább 50—60 lap lesz. Minden érdeklődőnek ingyen küldjük az első két füzetet és csak arra kérjük, hogy amennyiben azokat megtartani nem óhajtja, **ne küldje vissza**, hanem támogassa a magyar tudományosságot azzal, hogy egy érdeklődőnek adja át, aki címét közölje velünk.

Kérünk megbízható címeket!

A FÖLD ÉS EMBER 1924. évi kötetére

kedvezményes előfizetés 8000 K.

Aki az előfizetést 1924. évi május hó 15-ig beküldi, attól az év folyamán semmiféle pótdíjat nem szedünk.

Könyvkereskedői alapár 8 korona.

Jelenlegi szorzószám 2200.

KIADÓHIVATAL: VII, ISTVÁN-ÚT 91-93. SZ.

Néhány vonás

Komárommegye településtörténetéhez.

Az alábbiakban Komárom dunáninnyi részének legkorábbi, honfoglalás- és Árpád-kori betelepüléséről mondunk el egyet-mást, néhány személyhelynévhez (*Lél, Koppán, Szemere*) fűzve. Nem szabványos modorban kidolgozott településtörténeti fejezetet adunk tehát, bár valamelyes kép így is kialakul, hanem inkább arra akarjuk felhívni a figyelmet, hogy az oklevelek nyújtotta adatokat miképpen lehet értékesíteni effajta módszeres vizsgálódások javára. Ez a szándék a magyarázata annak, hogy geográfusok számára írt beszélgetésünkben helyel-közzel kitéréseket teszünk és figyelmeztetésül apróbb, historikus szakkörök előtt ismert adatokra és momentumokra is rámutatunk. Tisztában vagyunk vele, hogy ilyenféle kérdésekkel foglalkozva, ingoványos talajon járunk, hogy állításaink vagy kikövetkeztetéseink vitathatók, de hisszük, hogy ezt az utat mégis meg kell tennie annak, aki a magyar megtelepedés kezdeteibe be akar látni. Hiteles adat, sajnos kevés van, ami kerül, az se elég régi s ezt a keveset is sok helyről kell összegereblyélni és ellenőrizni.

Honfoglaláskori személyhelynevet fölös számmal találunk ugyan megyénkben (pl.: *Megyer, Gyarmat, Kürt, Örs, Korzán, Tárkány* stb.), de egyelőre csak a fentebbi hármat tudjuk többé-kevésbé biztosan honfoglaló nemzetségekkel összekapcsolni. Annyi bizonyos, hogy megyénk a honfoglalás második szakaszában, mondjuk *Hóman Bálint*tal 902-ben (A magyar nyelvtud. kézikönyve. I. k. 7. füzet), a Kisalföld meghódításával egyidőben, meg volt szállva. A krónikás szerint *Lél* hadnagy törzse telepedett itt le. Valószínű, hogy előbb a dunáninnyi részt hódoltatták be. Ezt támogatja 1. hogy a megszálló sereg egyrészt a Rima-Ipoly-völgyén, másrészt a Duna baloldalán ért ide, 2. hogy a honfoglalóknak vehető *Szemere*-, *Lél*- és *Koppán*-nem szállásföldje itt fekszik, hogy tehát a megyének ebben a felében vannak legterjedelmesebb, első foglalásúnak tetsző birtokok. Lehetséges,

hogy ebbe csakugyan hadászati-védelmi okok is belejátszottak. (A morvák országából jövő utak itt csomósodnak s a terület könnyen védhető voltát a honfoglalók már korábbi átvonulásuk alkalmával fölismerhették).

*

Lél. Komáromtól nyugatra a Duna partján fekszik *Nagylél* és *Kislél* (ma Érseklél) puszta. A kettő együtt ma mintegy 1200 kat. hold. Jó okkal föltehetjük, hogy nevüket attól a *Lél* (Lehel) vezértől kapták, aki, mint a bajcrok legközelebbi szomszédja s ezért gyakori látogatója, a lechmezei gyászos csatában 955-ben elesett. (Nevét *Jakubovich*, Magy. Nyelv XIV., a finn-ugor *lélek*, *lélekzik* szóból származtatja, ami talán arra a ritka esetre mutat, hogy egy vezér a honfoglalók ugor eleméhez tartozott). Oklevélben mindkét helység a XIII. század elején merül föl egyidejűleg mint „terra“, vagyis föltehetőleg első foglalású föld, tehát igazi nemesi birtok (1075-ös említése, *Lelu* nem hiteles). Úgy látszik, hogy Nagylél a régebbik telep. Sorsáról csak annyit tudunk, hogy a XIII. század közepe óta az előkelő Becse—Gergely-nemzetség Bethlen-ága birtokos benne a XV. század elejéig (közülök többen viselik a *Lél* személynevet) s ennek tagjait Lélieknek is nevezik. (A Becse-nemzetség innen lejjebb húzódván, alapítja később Csepelen királyi adományból a mai *Szigetbecsét*). De nem lehetetlen, hogy az első foglaló elszegényedett utódaiból is maradtak itt valamelyik Lélen, amint azt a szintén honfoglaló Szalók-nemzetség esetében látjuk, melynek ugyane nevet viselő, igazolt leszármazottai ma is ősük földjén (*Nemesszalók*) gazdálkodnak (*Varju*, Szalók-nemzetség). *Gyulai* szerint Nagylélén kisebb római erőd állott s így egyéb analógiák alapján lehetséges, hogy az első megülésbe (mellételepülés) ez a körülmény is belejátszott. Hogy mindkét Lél hagyományosan előkelő község volt, bizonyítja az, hogy mindkettő még a XIV. század derekán — az egyik birtokosainak kiváló hadi érdemeiért — vásárjogot nyer a királytól¹ s hogy Kislél, a primás kezére jutván, egyházi nemeseinek székhelye lesz, külön nádorral, ispánnal stb. (idetartozott még Örs, Cudorillés, Ontopa, Rócháza, Kistany és Szilas), mely a legújabb időkig fennállott. (Párja volt ennek a szomszédos *Füssi* pannonhalmi papnemesek széke.)

¹ A falusi vásárookra igen tanulságos pld. a pozsonyi *Csütörtökhely* vásárrendje 1333-ból, (Anjouk. Okmánytár III:),

Mindkét Lél a telepekkel ellepett csallóközi száraz földhát szegélyén fekszik. Kettőjük közé esik a terjedelmes, fűtermő *nagy-léli dunasziget*, ennek végében pedig a túladunai oldalon a folyóhajlásban egy ugyancsak többszáz holdas rétság van. Település szempontjából bennünket most az érdekel, hogy a léli neméseknek egy oklevél szerint (Joh., Laur., et Moyzun de Leel, 1297) a Dunának ezen a *tulsó* oldalán is volt birtokuk, mégpedig első sorban rétjük, ami odaát hiányzott s bizonyára övök volt a dunasziget is (ma is az) s alkalmasint nemcsak ekkor, hanem régidők óta. Hellyel-közzel ma is találunk erre példát a Duna mentén. Fontosnak tartjuk ezt azért, mert kicsiben például szolgál arra a különösen *Hóman* hangoztatta tényre — amit ő első sorban védelmi okokkal magyaráz s ebben igaza van —, hogy a honfoglaló törzsek a folyók két partját szállották meg s ez a körülmény játszott bele néhány megyénk kétparti kialakulásába. Ezt mi egy alkalommal földrajzi okokkal is támogattuk (például tájbeli hasonlóság, könnyű átkelés, *Földr. Közl.* 1918), most ezt oda bővítjük, hogy a szigeten s a tulsó oldalon alkalmas rétság kínálkozván, az egy állattartó és halászkodó népet egyenesen felszólít vagy éppen rántal a tartós birtokbavételre, föltéve, hogy az átkelés könnyű. (Nem lényeges ugyan, de megemlítjük, hogy akkor a pozsonyi Duna volt a főág.) Valóban a Lélekkel szemben, ugyancsak a XIII. században két *Lovad* és egy *Halászi* nevű község („terra“) bukkan fel. Közülök az első kettő neve ma is él, nevezetesen a Dunától beljebb Kislélel szemben *Lovad puszta* és Nagylélel szemben közvetlenül a parton *Lovadi rétek* néven. E nevek s a birtoklás alapján már most aligha tévedünk, ha azt állítjuk, hogy a léliek ménese járt ide át legelőre s a kezdetleges tanyázóhelyből később két, illetve három telep alakult ki. Még jobban megerősít ebben bennünket az, hogy a korábban Lovalnak, ma Lovadnak nevezett két község neve (írva 1247 *Leal*, *Loul*, 1297 *Louol*, 1346 *Lool* stb.) *Jakubovich* szerint eredetileg *Lóól*-nak olvasandó. Ugyanaz tehát, ami a pozsony-csallóközi *Felistál* és *Alistál* községek esetében, melyekről *Csánki* mutatta ki egyik szép cikkekcskéjében (M. Nyelv. I. k.), hogy királyi népek istállójától kapták nevüket. (Egy *Istál* szomszédjukban, Komáromban is volt. *Lósziget* van, illetve volt különben Csallóközön *Kisbodak* [„cum vado“, a tulsó, pozsonyi oldalon *Nagybodak!*] és *Vata* határában a Nagyduna és Kisduna mellett, hol ma is találunk Ménesakol és Csikólegelő dülőneveket.) Alsólóól később templo-

mos község lett. A XIII. század első felében a később említendő Katapánok kezébe kerül Halászival együtt (nem egészen ugyan, mert a léliek is bírnak még itt), akik innen nyugatra is szereznek a Duna mentén birtokokat, jelesül *Vason* (ma *Vas* pusztá, régebben a mellette fekvő *Zelebeggel* együtt királyi szekeresek faluja az esztergom-győri országúton, amint például *Kocs* a buda-bicskei útvonalon, mellette *Mocsával*, a királyi bognárok falujával) és az 1248-ban elpusztultnak mondott 7 *Arpa* vagy *Árpád* villában (egyikben a királyné hirdetői laktak). A Katapánok 1297-ben megosztottnak Lóólon és Halászin, a léli szigetet is kettévágják, de a templomot és Füzeget vizét közösnek hagyják. Hogy Lóól régebben megült hely lehetett, kiderül abból, hogy az oklevél „magnum pomerium“-ot (vulgo *Noygkert*) és „Medies“-t említ s *Meggyfás* dülőnevet még ma is találunk innen nem messze. Ennek fekvése a mai *Pápista-hegyi* homokparton, teljesen megfelel a később említendő komáromi monostori szőlőhegynek.

Az Árpád-korban tehát más volt a képe a gönyő-szőnyi dunapartnak. Akkor községek sorakoztak itt egymás mellé (Barlabásdomonkos-háza, Zelebeg, Körtvélyestelek, Vas, Lóól, Halászi, Koppánmonostora, Révkomárom), ma e 40 km hosszú útvonalon egy sincs, elpusztultak a török világban. Már itt megemlítjük azt a feltűnő tényt, hogy ezek a községek alkalmasint Csallóköz felől népesedtek be, vagy legalább felbukkanásuk idejében odavaló urak kezében vannak, míg Dunántúlról való betelepedésre alig találunk példát. Nem akarunk most erre kitérni, de egy dolgot mégis megemlítünk, nevezetesen azt, hogy a tatárdúlás után az épségben maradt Csallóköz felől, úgy látszik lassú átszivárgás történt a túlsó, elnéptelenedett oldalra.

Hogy a dunaszigeteknek különösen alsó végében alkalmas átkelők voltak s hogy itt mind a két parton jókor telepek keletkeztek, arra számos példát hozhatni fel. Mi csupán egyetlen analógiát említünk itt meg, mert ez szerintünk szakasztott mása a Lélek-Lóólokénak. Mikor Árpád a szentendrei sziget farkánál fekvő megyeri réven (ma *Káposztás* és *Békásmegyer*) átkelt a Dunán, a feijérmegyei síkságon száll meg véglegesen. Eszerint s az előbb mondottak szerint valószínűnek kell tehát tartanunk, hogy innen kel át Csepelre s foglalja le azt a krónikás szerint ménesei számára. (*Karácsonyi* szerint „Árpád és az Árpádok“ Csepelt még Szent István nem foglalta el. Ez valószínűtlen. Annyi bizonyos, hogy I. Endre évenként 50 csikót ad innen a tihanyi mo-

nostornak.) Íme azt látjuk, hogy *Dunaadony* még 1424-ben is „cum equaciis“ (ménesekkel) említették, az itt levő dunasziget végében, a tulsó csepeli oldalon pedig *Lórév* (portus equorum) nevű falu áll. Ez lehet részben magyarázata annak, hogy Adonnyal együtt több túladunai község, még Gárdony is a Velencei-tó partján, hosszú évszázakig a csepeli királyi ménesbirtokhoz tartozott, nagy darab terület ménesjárás volt (*azért nincsenek itt községek*) s hogy Csepel szigetét s alatta a mai pestmegyei rétes Dunamentének igen jelentékeny darabját is elsődlegesen ezért, a részben időszakos, nomád legeltetésért szállották meg s hogy ezek a területek évszázadokig Fejérbe voltak bekebelezve.² *Taksony, Tas, Solt* világosan jelzi a birtokbavételt.

Még csupán annyit, hogy Léltől nem messze, Nemesócsán, honfoglaláskori temetőt ástak ki.

Katapán. Hóman (i. m. 40) azt mondja, hogy Anonymus a Kisalföld megszállásának egyes részleteit a XI. századi *Gestá*-ból s a Katapánok (és Szemerék) hagyományából merítette, s mindkettőt ősi nemzetségnek kell tekintenünk, sőt lehet, hogy Anonymus nem más, mint Katapán egri püspök (*Turul*, 1912. Tegyük hozzá, hogy ugyanazon időben egy Szalóky ült a spalatói érseki széken). A Katapán-, később Koppán-nemzetségről a XI. század vége óta vannak okleveleink. Egyik tagja Mercurius szerzetes, aki a „szent jobbot a sírfelnyitáskor ellopta és Biharba vitte“ (*Fraknoi*) Szent László idejében élt. A XIII. század derekán már több ágra oszlik, ezekből négy csallóközi birtokos, sok-sok ezer holdnyi föld ura. Legősiabb szállásföldjeik úgy látszik a Vágduna partján feküdtek, Komáromtól északnyugatra. A Vágduna jobb- és baloldala, a Nyitra és Dodvág között, ma is a legvizesebb területe Csallóköznek, régebben még sokkal inkább az volt.³ Nagyobbik fele most is nedves kaszáló vagy legelő (régente vízjárta terület, számtalan érrel, mocsárral, zombékkal, nádas-sal, tóval stb.), melyben a jobbára homokos szántók szigetrájmódjára vannak széthintve. Ekelről és Ekecsről például azt írják a XIII. századi oklevelek, hogy rút mocsarak, Megyercsről pedig,

² Utolsó maradványa ennek az, hogy a mai nap is királyi ráckevei uradalom átterjed a kiskunsági tóvidékre is. Szerintünk Árpád nem kelt át a solti részekre is, Csongrád felől jövet, mert közbeesett az őrjejes, mocsaras, morotvász vagy éppen folyóaggal kerített terület, a későbbi „magna insula“, melyen nem csupán Csepelt értették.

³ Dudvág és Dodvág, két külön folyó.

hogy nádasok közt fekszik. Elsődlegesen halászatra és vizi vadászatra, kevésbé állattartásra (ló, szarvasmarha) való vidék. Ebben a mai szemmel nézve nem kívánatos környezetben helyezkedtek el a honfoglaló Koppánok. De miért éppen ebben, kérdezhetnők? Bármennyit gondolkozunk is, nem tudunk valószínűbb magyarázatot adni, mint azt, hogy eleik már az őshazában is halászáttal, vizi vadászattal foglalkoztak s hogy elsősorban szolganépük ilyen elemből állott. De ha másképpen lenne is, ha tudniillik kényszerűségből adták volna is rá magukat e mestersegre, ami a királyi parancsra később Csallóközbe telepített fölös szolgálmányos nép esetében még megérthető, annyi bizonyos, hogy utódaik századok alatt beleélték magukat, mert szétágazó családjaik, egy-két kivétellel, ezen a vidéken alapítottak új tűzhelyeket, új telepeket, mégpedig mindig halászó-csikászó vizek mellett s mikor nemzetségi monostorukat 1200 táján, esetleg előbb, Komárommal szemben a mai partosabb monostori homokpusztán felépítik (itt is volt egy kisebb római erődféle) s mellé egy falut telepítenek a Duna partján, még itt sem feledkeznek meg a zsilipes halastóról, jóllehet a félduna a monostorhoz tartozott. Az is jellemző rájuk, hogy a Bályán és György testvérektől származó új ágak három halról nevezik el magukat Harcsának, Keszegnek és Pozsárnak (ponty) s az utóbbiak lesznek később a monostor kegyurai. A halászat előszeretete mintha öröklődött volna utódaikban is, mert például Pozsár Miklósnak, aki a Zsitva mellé szakadt (egy Zsitva-patak különben ősi földjükön is volt) maga Zsigmond király ítéli meg a halászat jogát a folyó mindkét partján a virti határjelektől az izsai határjelekig... azon a címen, mert ez a vizijog régóta őseié volt. Ennek egyik utóda pedig még száz év múlva is eltiltja innen a név szerint megnevezett bitórlókat. Katapán Gergely kanonoknak és unokaöccsének pedig III. Endre adatja vissza a győri főispán bitorolta ősi *Lógör* nevű halásztanyájukat a Dodvág mellett. Ez és tőle nyugatra *Aszód* lett később a jövedelmező vízfogó.⁴

⁴ Bőséges adatokat találunk különösen a később országoshírű vágmenti nagy halászatra, halértékesítésre, haladózásra vonatkozólag *Takáts*, *Gyulai* és *Baranyay* derék munkáiban. *Takáts* írja (*Gazd. tört. Szemle*, 1897.), hogy néha 10 mázsás vizákat is fogtak az aszódi cégekben s feldarabolva és besózva vitték külön királyi szabadalmás komáromi szekeresek Bécsbe, Prágába, Varsóba, sőt Párizsba az udvarok konyhájára a XVI. század folyamán. A vízfogásra néha a király is lejött Bécsből, udvarostól. *Karácsonyiban* olvassuk, hogy András, de genere

Hogy a komáromi királyi uradalomnak már ebben a korban tizenhatsz, a primásnak szintén jó néhány községben volt itt halas birtoka s hogy a várjobbágyok és más népek hallal adóztak, csak kiegészítik ezt a képet. Mindebből megítélhető, hogy a halászat ebben a korban sem lenézett, sem jövedelmezőtlen foglalkozás nem lehetett. Ez a tágas vízi birodalom volt a Koppánok vadászterülete s ha a régi okleveleket olvassuk, egy nagyméretű, békés, halászkodó világ képe bontakozik ki belőlük s a XIII. századbeli Koppán főurak elsősorban mint nagy halászgazdák tetszenek fel előttünk. Lássunk néhány adatot:

Mikor Oltomány *Gadó*c (= galóca hal) pusztáját 1247-ben eladja s a birtokot körüljárják, azt írják, hogy a vágdunai földiken és Eb-tón kívül a Vágdunán túl (!) „nagykiterjedésű földjük van“, de itt is tavakat és réteket emlegetnek. Halászó-pákászkodó nép, foglalkozásának természete szerint nomádok, terjeszkedő természetű s lehetőség szerint birtokba veszi a víz mindkét partját, amennyiben azok gazdátlanok, sőt idővel, esetleg egyidejűleg a földeket is, még ha a Dunáról van is szó. Ez a magyarázata annak, hogy *Gadó*c *terra* már ekkor átnyúlt a Vágdunán s átnyúlik ma is, élő példájául némely községhatár (ez esetben prédiüm) sokszázados állandóságának. Ugyanezt látjuk a többi Vágduna- és Vág-menti csallóközi községnél, a Nyitra-mentiekről nem is szólva. A határok csaknem mind átfeküsznek a vizen, sőt ott, ahol ma a Vágduna a határ. (Csörgő-mocsárerdő, a csörgőkacsáról), régebben nem az volt (Csörgő tudniillik Szakálloshoz tartozott). Meggyőző példa erre a Keszeg-ág alapította *Keszegfalva*. Ezt valamikor a Vágon túl telepítették a Keszegek egyik birtokukon. Később az érsekújvári törökök elpusztították s akkor az innenső oldalon kezdődött újra *Vízvár* birtok, illetve telepecske tőzsomszédságában, ismét a régi nevén. De ez csak úgy

Zoárd „oly tüzesen védelmezte a Mocs faluhoz tartozó halászatot, hogy annak kedvéért nem átalotta meghamisítani Erzsébet királyné 1274-i adománylevelét. De rajtavesztett és jószágvesztésre ítéltetett.“ Ugyanúgy járt Csőr nembeli Tamás Süttőn, fejvesztéssel súlyosbítva. A halászati jog miatt általában éppen annyit törvénykedtek itt, mint máshol a földek miatt. *Gyulai* írja (Komárom m. Tört. és Rég. Egylet jelentése) hogy Rudnay primás a Nyitra áradásától örökösen zaklatott martosiakat (határukban állott a királyné halasa), akiket azzal csúfolnak, hogy „a kemence tetején fogják a halat“ (szép koporsóalakú kemencéket raknak ganéjdombra épített sövényházaikba) csémi birtokára akarta a múlt században áttelepíteni, de azok nem fogadták el... mert ott nem lehet halászni stb.

érthető, hogy a korábbi Vízvár határa átnyúlt a tulsó oldalra is s itt a másik, valamikori Koppán-birtokkal, Kavával volt határos, míg az innenső Gauóccal.⁵ Csakugyan Vízvár nagyobbik fele ott feküdt. Később aztán az új Keszegfalva fogadta magába a régebbi Koppán, illetve királyi és primási községeket határaikkal együtt, nevezetesen *Kavát, Szakállóst, Vízvárt, Gesztrét, Szöllőst és Szovátot*. (Vízvár a XV. század közepén említetik legelőször; 1681-ben építettek itt újra egy kis várat kétszáz lovas számára a törökök becsapása ellen!) Hogy a községek határának kialakulásába mennyire belejátszottak a rétek és halászhelyek s némely helyen a vizimalmok is, arra különösen a pozsonyi Csallóközben találunk felette tanulságos példákat.^{5a} De itt is szépen láthatni, hogy a száraz hátton fekvő községek határai csápok módjára nyúlnak ki a távolfekvő Dodvághoz és Császtához (néha 10 km-nyire is, például *Lögör* halásztanya Ekel határában). *Keszegfalva* is egészen belefekszik a Császtá (személynév s alkalmassint *Lögör* is az) teknőjébe s közte és Gúta között hosszú vonalon ez a határ. *Ekecs* pedig szintén kalandos alakú határával (az ekecsiek voltak a leghíresebb cégeverők a pozsonyi nyárasdiakkal együtt) úgyszólván elhalászta a mocsaras területeket az apácászakállosiak elől s még így is századokig pereskedtek velük bizonyos vizekért. (Annyira vérbeli halászok lettek, hogy még a Habsburg-királyok is mint udvari halászaikat minden adózás alól fölmentették őket).

Mikor Tamás, Bályán és Apor 1247-ben Vágon-túli *Kava* (neve ma is megvan) birtokukon megosztóznak s erre ősi szokás szerint a nemzetség tagjai összegyűlnek, láthatjuk, hogy csaknem mindnyájan víz mellől valók. 1260-ban Bályán és György osztózik szakállosi és kavai birtokaikon. Szántható és nem szántható földekről és rétekről beszélnek előbb, de azokkal elég hamar végeznek, ellenben névszerint felsorolnak mintegy harminc halászhelyet, illetve vejszét. Nevüket nehéz visszaállítani, de annyi bizonyos, hogy majdnem egytől-egyig magyarok (például *Fekecs, Sulyomoság-tava, Baga-tava, Kengyel, Csegezefelvejsze, Burvány, Turdus, Asovány, Értő, Asszonyvejsze, Emőcén, Kissár, Belsár*

⁵ V. ö. *Csopak* (török szó) és *Dörgicse* (ugor szó) mindkettő halmév. *Ethnographia* 1893.

^{5a} V. ö. *Földr. Közl.* 1918, *Bátky*, Csallóköz. Kisbodakot és Nagybodakot már fentebb említettük, mint kétparti községet. Ugyanezt látjuk kisebb méretben néhány szomszédos község (pld. *Vajka, Doborgaz*) esetében is, ahol a határok minden földrajzot csúffá téve vágnak át az Öregdunán.

stb.). De törökös ízű nevekkal is találkozunk (például Burucs, Kübüldük, Agacsa s Korzán- és Tormás-patak).⁶

Még tanulságosabb egy 1261-i osztály, ekli András öt fia között. Feltűnő, hogy épületekről, egy malomhelyen kívül, és lábas jószágról ebben sincsen szó, csupán mivelhető és nem mivelhető földekről, rétekről, halasokról, vejszékről és cselédségről. A földeket itt már jobban részletezik s ebből világosan kitűnik, hogy azok darabokban fekszenek a vizek között. Egy kőhidat is említene. Bőven beszélnek a halászhelyekről. A *Semlékes-tavat* (ma is megvan) továbbra is közösnek hagyják, csupán jövedelmét(!) osztják ötfelé. (Máshol a gyümölcsfák jövedelme marad közösnek.) A felsorolásból látjuk, hogy magában a szakállosi mocsárban legalább öt vejsz hely volt, az egész birtokon pedig harmincon felül. Még érdekesebb ez az okmány azért, mert bepillantást nyújt egy-egy ilyen Koppán-telep lélekszámába. Kiderül ugyanis, hogy ezen a többezer holdas gazdaságon mindössze 24, névszerint megnevezett cseléd él, kik között 9 gyerek és 2 szolgáló van. A férfiak közül 3 a szolga és 10 a szabados sorsban levő. Ha e szám helyes, amiben alig kételkedhetünk, vajjon nem az következik-e belőle, hogy a szántás-vetés és állattartás csak másodrendű s a halgazdaság a főfoglalkozás? Valószínű, hogy korábban még inkább így lehetett. A „terra arabilis“, „terra culta“ és „malomhely“ kitételek mellett egy helyen még ez is előfordul: „usque ad novas segetes“, vagyis „az új vetésig“. Ez arról szól, hogy ekli András, aki korábban egy *Szántó* nevű faluban levő földért pereskedett (ma mintegy 350 holdnyi puszta Ekel szomszédjában), 1243-ban nemzetségbeliének, Martonos fiának feleségét, aki a tatárok elől Erdélyből menekült, szívesen fogadta s élelemmel és ruhával ellátta egészen az új vetésig, azaz tavaszig. Valószínű tehát — minthogy a menekülés ősszel történhetett, mert a mongolok tél elején érnek Komárom alá —, hogy tavaszi gabonát, a későbbi komáromi jobbágyszolgáltatások alapján alkalmasint búzát és kölest (gyakori dülőnév) vetettek.⁷ Bizo-

⁶ *Kübüldék* mocsár Szabolcsban volt (Zichy Okm.-tár II. 573) s u. ott *Kis és Nagykava-tó*.

⁷ Az Erdélybe került Koppán valószínűleg a Maros mellett fekvő *Cuppan* vagy *Coppanteluke* nevű községben lakhatott, mert mellette *Ivánkatéleke* nevű birtok is feküdt (a Maros mellett *halastóval* *Fejér* V. 3. 310 stb.), melyet IV. Béla részben a nógrádi eredetű Kőkenyes-Radnót nembeli Mikud ispánnak ajánlódékozott. *Ivánka* névvel, mint alább látni fogjuk, a bábolnai ágon találkozunk.

nyára nagyban folyt a kendertermelés is, melyről később annyira elhíresedett a Vág-mente. Már csupán a roppant vizafogóhálókra is sok kender kellett. Ezeket a fogókat hívták *tanyáknak*. Innen *Kis- és Nagytany* neve. Később *Gúta* (sz. név) látta el hálóval és kötéllel Bécset. Olajat is ütöttek a kendermagból. Hogy a szántóföldeknek jó ára volt, bizonyítja az, hogy Gelléren lakó Pető és rokonsága, szolgagyőri várjobbágyok, az előbb említett *Szántó* határában vásárolt földjüket 25 márkáért adták el 1258-ban, míg a jelentékenyen nagyobb gadóci Koppán-birtok 23 márkáért kelt el 1247-ben. Állatok közül alkalmasint lovat tartottak legtöbbet (lovászok telepe a szakállosi királyi birtokon), csupán katonai szolgálatra is. A „fenetum“ és „pratun“ megkülönböztetése talán a „szénacsinalás“ feltételezését is megengedi (szénakaszáló jobbágyok már a dömösi alapítólevélben 1138-ban említetnek). Hogy a vízi vadászat csak kiegészítette a halászkodást, mondanunk sem kell. Okleveles adatok különben is említik, hogy a várbirtokokon fogott vízi szárnyasok egyharmada a komáromi váruradalmat illette, némely községek pedig nyestbőrrel adóztak. Ugyanaz a szerepe lehetett a méhészetnek is, melyről csak későbbi oklevelek szólnak ugyan, de a Csallóköz peremén levő *Fedémes* helynevek (1 Komáromban, 2—2 Pozsonyban és Nyitrában; v. ö. *Fedémes Csepel szigetén*, „a király összes mézadózóival, 1264, *Simonyi*, M. Nyelvőr 39. k.) azt igazolják, hogy ilyen vidéken is otthonos volt (ugyanígy a többi nádas és füzes Sárréteken), amire különben egy-két dülönév-is utal.

Fel kell tennünk, hogy abban a korban ilyenek és ekkorák lehettek a többi, régen vágközinek mondott csallóközi Koppán-telepek is. Általában az a véleményünk, hogy legalább vidékünkön a nemesi telepek (terra, prédium, possessio) lélekszám szerint, de gyakran területileg is kicsinyek voltak, lélekszám szerint sokkal kisebbek, mint a királyi szolgálmányosok telepei. Lássuk például ősi birtokukat, *Szakállost*, mely nevét alkalmasint egyik elődjük maradványnevééről kapta. Ez ott fekszik ma is, ahol a Csallóközön végighúzóódó homokhát a Vág partján kiemelkedik. A birtok egy része a király kezébe jut s az 1226 előtt háromféle szolgálmányos néppel, úgymint udvarnokokkal, várkatonákkal és lovászokkal népesíti be (innen a *Lovász-tó*). A helység akkora, hogy templomot is kap (bizonyára az itteni római erődféle köveiből építették). Mellette van Bályán-telepe (terra), vagyis *Bályán-szakállos* (ma Bálványszak.) s az elmondottak után semmi két-

ségünk, hogy a kettő népesség dolgában olyan viszonyban állott egymáshoz, mint ma egy falu s egy uradalom vagy már régi néven is major. Hogy az előbbinek mennyi lakosa lehetett, arra felhozzuk a pannonhalmiak vagy helyesen szentmártoni papok fentebb említett *Füss* faluját, ahol ebben a korban 32 lovasjobbágys, 9 arató-, 8 harangozó- és 3 pásztor-házhelyet írnak össze, tulsó oldalon levő *Tömörd* prédiunukon meg éppen 174 házhelyet. Ilyen értéket kell tulajdonítanunk a többi, minden jel szerint legtöbbször ősi foglalású, illetve ebből eredt nemesi possessiónak vagy prédiunnak is, melyekkel olyan sűrűn találkozunk éppen megyénkben is, s amelyek igen gyakran egypár ekealjnyi földből (à 60—70 kat. hold) állottak, de természetesen külön falvakként szerepeltek, téves hitet keltvén nagyságuk felől az avatatlanokban, s melyek jórészt csak a mult századi birtokrendezések alkalmával olvasztattak be az egyes községekbe. Tanulságos példákat találunk erre *Fényes Elek* munkájában (Komárom m.).⁸

A Koppánok úgy látszik eleinte szabadon terjeszkedtek ezen a gazdátlan birodalmon vejszéikkel és legelőikkel, mert üléseiket vagy bizonyossággal, vagy gyaníthatólag sokfelé ki tudjuk mutatni, melyek aztán később mindjobban földmívelő telepek magjaivá lesznek, de még így is aprók maradnak, és pedig éppen azért, mert eredetileg sűrűn szét voltak hintve, vagyis a megszállott terület már jókor apró, különálló határookra osztották fel. Ilyen új foglalású földjük volt a pozsonycsallóközi oldalon *Szakállos*, mely nevét bizonyára a Vág-mellettitől kapta. Ezt eleinte *Szalánta-Szakállos*nak vagy *Felsőszakállos*nak hívják, fekszik „inter Challo et Vagh, piscacionis apta (!) 1267“. *Apáca* előnevét később kapja, mikor a margitszigetieké lesz (1267); *Felső* neve pedig onnan van, mert alatta is volt két vagy három másik *Szakállos* (és ma is van). Ez a három-négy új község jelzi a település menetét s a telepek szétaprózódását. Hogy e *Szakállos*ok Koppántelegek, bizonyítja az, hogy a fentebb említett öt testvér éppen egyik *Szakállos*on (Lakszak.) és *Ekelen* (sz. név) osztozik. Egy másik ilyen messzeeső telepük volt *Izsap* a Csiliz mellett, amelyen s a mellette levő *Halas* községen osztozik a millértői Koppán-ág 1297-ben. *Izsaptól* délre is voltak birtokaik a Duna mellett s ezeket a rokon

⁸ Ugyanilyen eredetűek a nemesi „közbirtokosságok“ is, megyénkben pld. *Tagyos* és *Szentmihály* pusztá, mint speciálisan ősi magyar birtoklás és település formák.

Kolosok örökölték, amint az alábbi *Ceneháza*, *Andrásháza* és *Lakszakállos* részei is a tőlük származó *Ivácson*-ágra szálltak. *Keszegfalva* esetében láttuk, hogy egyes családjaik a már meglevő községeken, helyesebben prédiúmonkon *belül is* megülnek új helyeket, valószínűleg mert a terület másfelé már le volt foglalva. Ugyanaz az eset például *Ekelen* is. Cene és András „intra metas poss. Ekli“ alapítja *Cene* és *Andrásházát*, az előbbit úgy látszik egyenesen az említett *Lőgöri* halas kedvéért. Ezeket később *Ekel* nyelte el. Ilyen új megülés például *Ontopa* (= Ond+apa), *Ronka*, *Rócháza*, *Bogyaháza*, *Márokháza* stb. A telep nagyságát és jellegét a „háza“ jelzi. Egyes ágaik, úgy látszik a nemzetség elszaporodtával elválnak az ősi földtől s kiköltöznek Csallóközből. Bályán és György ivadékai előbb a Nyitra mellékére mennek (*Vék*, *Konkol*), majd tovább terjeszkednek a Zsitváig (*Marcelháza*, *Pat*), de már részben meglevő telepekre.

De kérdezhetnénk ezek után, mi van Komárommal, (személy-név), melynek határa éppen olyan vízjárta terület, mint Csallóköz más része s majdnem, vagy talán teljesen Koppán-birtokokkal van körülvéve a Nyitra, Vágduna és Öregduna között s fekvése teljesen olyan, mint *Felsőnánduré* (Lándor, személynév) a Nyitra-Vágduna s *Paté* (személynév) a Zsitva-Öregduna között, amelyek mindketten rég megült helyek? Földrajzi megfontolások alapján érthetetlen, hogy ezt a Koppánok kihagyták volna. A krónikás (aki mint említettük, minden valószínűség szerint Katapán-fi) azt mondja, hogy ezt a kün *Ketel* vagy *Kécel* vezér kapta Árpádtól s ennek fia *Oluptulma* (vagy csak Tulma) épített ott várat. *Alap+Tolma* török név (*Gombocz*, M. Nyelv. 1911; a *Katapán* is az). *Alap* nevű falut és pusztákat ma is találunk a Koppán Bábolna mellett, sőt nem lehetetlen, hogy a Tata mellett fekvő *Haláp* is az.⁹

⁹ Haláphoz lásd *Haláp-falva*, Valkó m., ami azt mutatja, hogy *Haláp* v. *Alap* személynév. Még nem állhatom, hogy fel ne hívjam a figyelmet egy csomó török (besenyő-kun ?) helynévre s arra a körülményre, hogy azok itt és a környéken rendszeresen kettésével vagy többesével fordulnak elő. Bábolna mellett van *Karabuka* dülő, szomszédjában fekszik *Tárkány* falu, itt volt *Kajánd* falu, ettől nem messze egy másik *Tárkány* (t. i. *Tarján* v. *Terján*, ma *Kéthely*), ettől délre *Bodajk*, *Bajonka*, *Isztimér*, vagy innen keletre *Bodoglár* és *Bodmér*. Haláp mellett van *Baj*, szomszédjában *Tarján* és *Uztancs*; Tata körül *Ladomér* (ma *Naszály*), *Gerebucs*, *Tömörd*, *Kocs*, *Teke-vára* és *Barancs-háza* (melyet a XIII. század első felében mint magvaszakadt birtokot a *Csór* nemzetség szerez meg.) E folyóiratban említettem egyszer *Tebeora* és *Pazanduk* budai falukat (1922. 164) s azt mondtam, hogy e második is (Bazanduk) sejtetőleg török szó. Ma már

Egyik oklevélben aztán rábukkanunk *Tolmára* is. (Haz. Oktár III. 8.) A Koppánok kavai osztozkodása alkalmával (1247), amelyre az atyafiság összegyűl, jelen van *Iwanka de Tholma* is, ami kétségtelenné teszi, hogy kellett lenni valahol a környéken egy ilyen nevű községnek. (*Ivánka* neve talán a közeli, ősi *Battyánpuszta* mellett fekvő, régen templomos *Ivánka-puszta* nevében maradt fenn.) Minthogy *Koppánmonostora* és *-falva* különben is Komárom határában épült fel (legalább is a maiban) s eltartására is Komárom tőszomszédságában jelölnek ki birtokot (Gadóc-Gesztre), ez valószínűvé teszi, feltéve hogy Anonymus adatában megbízunk, hogy a Koppánok és Alaptolma között valami közelebbi kapcsolatnak kell lenni. Csakugyan *Karácsonyi János* „Az első Lónyayak” című munkájában azt fejti ki, hogy a Katapán-nemzetség a Névtelentől megénekelt Kecelnek és Tolmának ivadéka s hogy Bábonát hívták *Tolma-Bábolnának* (Tulma-Babuna et Mezeu-Babuna 1280. Az általunk felhozott korábbi oklevelet nem említi). Úgy látszik, hogy a lovadi ág kerül *Bábunára* (1267,¹⁰ ma *Bábolna*, v. ö. Babuna mocsarak, *Tany* szomszédságában), innen pedig *Tiszabábolnára*.

nyugodtan mondhatom, hogy az. Ugyane tájon előjön. aztán *Csutul* szőlőhegy is; azt a nevet (Csutur) viseli aztán egyik fejemegyei besenyő úr. Kérdem vajjon nem lehet-e ezeket a *Curzán* vagy *Kartal* (= sas) honfoglaló nemzetséggel kapcsolatba hozni? Ennek a családfáján különben az *Uza* névvel is találkozunk, melyben alkalmasint az *úz* népnév rejtetik. (Magyar nyelv XVII. 162 v. ö. *Úz, Űzd, Űzdi, Uza-panyit* stb. *Panyit* is személynév. Az is feltűnhet, hogy Csíkban az *Úz* patak mellett *Űllő* patakot is találunk, a baranyai *Karasó* mellett is van *Űvize*. Anj. oktár II. 492). Nekünk még az ilyen apróság is feltűnik, hogy a pestmegyei *Kartal* mellett találjuk *Emse* (Emese) patakot és pusztát, mert ez éppenúgy, mint a csallóközi *Korzán* vagy *Tormás* személynévből van képezve, akár a *Bakony* (patak) a *Bokon* személynévből. Igazolja ezt a veszprémmegyei *Emsedfelde*, vagy más néven *Dienusfelde* (Dienesszeg), mely alkalmasint a Szalóky-nemzetség ivadékainak alapítása. Úgy látszik, ez a később közrendű női személynév eleinte az előkelők közt volt divatos, azért kapta ezt a magyarok ősanja.

Tudott dolgot mondunk azzal, hogy a helynevek megfejtése felette becses településtörténeti segédforrás, de szerintünk még inkább azzá lesz, ha azokat földrajzi szempontból is vizsgáljuk. Egyenesen meglepő eredmények várakoznak itt a bűvárokra, nemcsak a honfoglalás előtti időkre és népekre, hanem a későbbi századokra vonatkozólag is. Restelnünk kell, hogy ez a magyar munka idáig elvégezetlen maradt.

¹⁰ Az évszám nem a megülést jelenti, hanem az első okleveles adatot; így pld. ebben az esetben azt, hogy Bábunai Miklós özvegye, Kaplyon nembeli Rubin leánya Annis, hitbérül kapott *Gyármát* nevű birtokának egy részét rokonainak, a Pokyaknak adja. A birtokot azonban fiától, Koppán II. Jánostól kapta.

Volt aztán a Koppánoknak a megye tulsó dunántúli csücskében a Gerecse déli oldalán, tehát tisztára erdős vidéken is úgy látszik régi birtokuk, nevezetesen *Gyarmat*, *Kápa* és *Szalánta*. Hogy mikor, miképpen és miért szerezték, nem tudjuk. Talán megkockáztathatjuk azt a feltevést, hogy kondáik hizlalása és vadászszenvedélyük kielégítése végett (*Agártorok* dülönév ugyanott), amint *Hóman* is mondja, hogy az egyes törzsek eleinte téli és nyári szállást tartottak. A *Szalánta* személynév talán arra mutat, hogy legalább részben ők telepítették be (többi telepeik is csaknem mind személynévből vannak képezve). Így értjük aztán meg, miért adja nekik a király 1217 előtt a szomszédban levő *Tardos* (Turdos) falut. Ebből gyaníthatjuk, hogy régi birtokosok itt.¹¹ De nem sokáig maradt a kezükön,¹² mert 1217-ben előbbi tulajdonosának adja vissza a király s a Koppánokat szalánta-szakállosi birtokuk közelében, *Szemere* és *Nyék* falu szomszédságában fekvő *Beren*¹³ faluval kárpótolja. Ezért szerepel itt *Cene* 1256-ban (és később is) egy *Duha* nevű (magyarul a. m. lélek, *M. Nyelv* 1918) birtokos mellett tanuképpen. Azt is bizonyítani próbálja

¹¹ Ezt a falut Imre király ajándékozta a primásnak, hogy lakosai az egyház számára követ fejtsenek. II. András megneheztelvén a primásra, elvette tőle. A falu, úgy látszik már a római korban köfjétohely volt (szomszédjában római síremléket találtak) s később is az maradt. A XV. sz. végén a budai építkezéshez 42 hajó márványt vitetett innen a királyné. A szállítás a Séd patak mentén Sédtről (Süttő) történt. Ma is márványbányájáról híres. Egy részét a Tordos nemzetség bírja a XIII. sz. végén.

¹² Lehet, hogy ennek a nevét ruházták a Koppánok egyik vejszéjükre (*Turdus*; bár innen nem messze a Vág mellett is van *Tardos* nevű falu.) Egy másikban (*Csegze* *vejsze*) a *Csegze* név szerepel. Van aztán *Fellelez* és *Allelez* is, amiben a *Lelez* helynevet tételezzük fel. De úgy látszik egyes, talán már elhunyt emberekről, családtagokról is hívnak halfogókat, pl. *Adám*, *Mátyás* stb. vejszéje és *Athyan* magister *Durustá*-ja, *Durusta* és *Feldurusta* mellett. (*Durusta* ma *Dorostya* egy érnek a neve; a soproni alföldön is él *Dorosta* néven, amint az itteni *Linkóhát* dülönév, a Linkó patak nevérol, ugyancsak ott *Linkóhát* falu nevében van meg. Feltűnő, hogy más csallókői víznevek viszont a szabolcsi *Rétköz*-ben merülnek föl. Ismeretes, hogy a vejsze legelső okleveles említése, *Putu-uueize-Szentpétery*, Árpádk. Krit. okl. — 1055, Tihany, szintén birtokos összetétel, a. m. Putu-vejszéje.) Egy másik vejszenév *Buzma*, (sz. név) talán az Érsekújvár közelében fekvő ugyancsak honfoglaló *Lipavnok* nem *Boszmán* falujával vethető össze. Nekünk még az is feltűnő, hogy *Gyarmat* mellett találjuk *Küllüd* vadászházat, 1339-ben *Küllüd* falut (Anjouk, Okmánytár III) s ugyancsak Ekel-Ócsa táján *Küllü* (harkály) pusztát.

¹³ *Kardosonyi* ezt a falut *Dedki* és *Szeli* közé helyezi, de az 1268-i nagy diploma világosan mondja, hogy Apáczaszakállás szomszédja.

Karácsonyi, hogy a Lónyay-nemzetség a Katapánokból ered, mert egyebek mellett ősi birtokuk *Berence* amazok *Gyarmat* nevű birtoka mellett volt. Ez azonban inkább ráillik a győri *Berencsre* (*Jakubovich* szerint *Táp-Bársonyos* táján), mert a lovadi ágnek *Nagyécsen* is volt birtoka s mert egy itteni birtokügyben *Marcellus de genere Olupon* kívül 1248 táján egy *Alap* nembeli, tehát közeli birtokost, *Marcellus de Berenchat* is említene. Azt persze nem tudjuk, hogy ennek a nemzetségnek van-e valami köze Komárom alapítójához. A Lónyayak Karácsonyi szerint a XIII. század végén a tótországi Lónya és Toplica folyók mellékére, innen pedig a Koppánok Sárospatak körüli birtokai mellé kerülnek s nem-sokára a Tisza mellett, Csap alatt (*Lónya*,¹⁴ *Namény*) telepednek meg. Ha ez csakugyan így van, akkor a Koppánok esetében is azt látjuk, mit számos más e tájra való nemzetség esetében, tudniillik hogy egyes ágaik az ország kevésbé benépesített vidékeire húzódnak el. De azt is látjuk, hogy alapos család- és birtoktörténeti kutatások igen értékes településföldrajzi adatokat is szolgáltatnának.

Hogy a Tolnában már 1138-ban előforduló *Coppán* falunak van-e hozzájuk valami köze, nem tudjuk, de azt hisszük aligha.

Ha ezek után a csallóközi Koppán-birtokokat, úgy a bizonyosságokat, mint a valószínűket a XIII. századi adatok alapján össze-szedetjük és térképre rakjuk, az a benyomásunk támad, hogy az első megszállás alkalmával az egész terület az ő és atyafiak birtokában volt. Úgy látszik, mintha legkorábban Komárom tájé-kát ülték volna meg s innen lepték volna el foglalkozásuk ki-folyásaképpen gyér telepekkel az egész Vág-közét s csupán az általuk el nem foglalt földek kerültek később a királyi hatalom — Szent István és utódai — birtokába, mely azokat királyi uradalma kedvéért szolgálmányos népekkel telepítette be. (Hogy Komárom mikor került a király kezére, nem tudjuk, lehetséges, hogy a túladu-nai, erdei Koppán-birtokokkal cserélte el.) E birtokok közé ékelő-dött apróbb Koppán-telepek sejtetik ezt velünk. A XIII. század közepéig persze több mint 300 esztendő telt el s ekkor már Csalló-köznek mai képe áll előttünk, sőt kétannyi községtelepet találunk rajta, mint ma s így kénytelenek vagyunk képzelőtehetségünket is

¹⁴ Talán összevethető ezzel az, hogy Küküllővármegyében is találunk egy *Zsitva* (Zsitve) nevű községet. Ezt talán a XIV. sz. elején a Nyitra mellékéről ideszármazott Küküllővári *Gút-Keled* nembeli várnagyok alapították.

igénybe venni. A „terra“ eleinte itt is, mint máshol, pontosabb határok nélküli földet jelentett, az első foglalók annak csak egyes foltjait vették igénybe, maradt hely bőven új települők számára, akiknek birtokai azután, de ezzel együtt a szabad földeké is, úgy látszik igen korán szigorúan körülhatároltatnak. Tatárdulás ezt az országrészt nem érte, az ősi település képe lényegesen nem változott meg napjainkig sem s mikor az oklevelek a XIII. század első felében emlegetni kezdik őket, már minden talpalatnyi föld fel van osztva falvakba vagy nemesi birtoktestekbe. Úgy látszik, hogy e falvaknak egy része az eredeti Koppán-telepek mellett, vagy azokból alakul ki. A részletkutatás még sok felderíteni valót találna Csallóköz régi településmódjának és menetének mikéntjére. Annyi valószínű, hogy a Lél-törzsnek legnagyobb, legszaporább és legterjeszkedőbb nemzetsége Csallóközön a Katapán volt nemcsak e néven, hanem leszármazóival együtt. Mindenesetre feltűnő, hogy a hasonló tájképű pozsonyi Csallóközön ilyen ősi és ekkora nemzetséget nem találunk. Úgy látszik, hogy ez későbbi, s túlnyomó nagyobb felében várjobbágyi település.

A Katapánok nevét Csallóközben ma csak az udvard-csúzi Kopánkúti dülő őrzi.

Szemere. Vármegyénk keleti felében a nyitrai határon találjuk Szemere, ma tót-magyar falut. Itt volt *Huba* v. *Hoba* község is, melynek névadó vezérétől származik a krónikák és hagyomány szerint nemzetségünk. Történettudásaink elfogadják e hagyományt s bár a nemzetség szintén csak a XII. sz. végén, ill. a következő elején merül föl itt, ezt tekintik ősi szálláshelyének. Eleinte *Lóton* (ennek teljesebb alakja lehet a keszegfalvi *Luuth*, ma *Lohót-tó*) és Szemerén lagnak, majd később új ágakkal kimutathatólag dél felé terjeszkednek *Nyékre*, *Koltára*, *Csúzra*, *Fürre*, *Kürtre* s *Tajdra* (*Karácsonyi* szerint III. 60 ez ma ismeretlen),¹⁵ apróbb püszttákkal, majdnem teljesen összefüggő telepek alakjában. Lehetséges, hogy e terület nagyobbik fele osztatlanul a nemzetség ősi birtoka volt, amint pl. a Szalókyak ősi „terrá“-ján is később öt falu keletkezett (*Varjú*, i. m.): A Szemerének ez a szállásföldje egészen ellentéte a Koppánokénak. Nyugatnak és délnek lejtő, kelet felé emelkedett, régen erdővel borított, eléggé mere-

¹⁵ Ha ez csakugyan *Tajd*, akkor magyarul annyi, mint *Csikód*. *Taj* (törökül *csikó*) mint személynév, előfordul a *Tihanyi összeírás*-ban „eques“ megnevezéssel. *Thay* a XIII. században Túrócban is felmerül ugyanilyen szerepben (ob donatum equum coll.) „Dictus beseneu“ különben is előfordul itt.

dek lejtőjű, hepe-hupás halomvidék. A pontusi agyagtakaró s kelet felé a kilúgozott, barna erdei talaj csak másod-harmadrendű szántóföld; kezdetleges gazdálkodás mellett inkább csak birka, disznó, vagy kecskelegelőnek való. Ma úgy látjuk, hogy különb tartományt is választhattak volna.¹⁶ Nyugat felé elsímul a vidék, az ágyag homokos löszbe megy át, tehát több a termőföld s olvassuk, hogy a garamszentbenedeki apátság több ezer hold szántót (terra arabilis) kap a királytól besenyő lakosokkal (*Gyulai*, i. m. és *Föld és Ember* 1922, 229.), azonfelül halászati jogot a *Nyitra*, *Zsitva* és *Tormás* folyón.

Az itt elmondottak s ez alkalommal nem részletezhető indokok alapján az a sejtésünk, hogy a Szemere-nem inkább állattartásra és kisebbmértetű földművelésre, tehát jobban megtelepedésre hajló (talán törökfajú) népelemből állhatott s részben ez lehet az oka, hogy eredetileg aránylagosan olyan kis földet foglalt le s még az is, hogy azon századokig állhatatosan megmaradt. Hangoztatjuk, hogy ezek csupán sejtések, de lehet, hogy más irányú vizsgálatokkal valószínűséget nyerhetnek. A megmaradás alatt nem azt értjük, hogy egyetlen tagjuk sem hagyta el az ősi rögöt a XIII. sz. végéig, ameddig ezt a szemlélődésünket kiterjesztjük, hanem azt, hogy zömük itt maradt s nem telepedett át teljesen más országrészre, mint annyi idevaló nemzetség. *Szemere* faluval (Nyék táján!) már találkoztunk Pozsony-Csallóközben, van azonfelül Győrben és Sopronban is (XIII. sz.), s mivel mindhárom nemesi birtok, lehetséges, hogy a nemzetség alapítása. (Mindannyia rétes vidéken fekszik, amiből olyan kevés jutott az ősi birtoknak.) Csak későn, a XV. században kerül el a *Csúzy-ág* idegen földre, a Vág mellé is, hol korábban csak egyik ősöknek volt egy darab birtoka Gúta mellett, amit két halásztanyával együtt 1281-ben a primásnak adott, mert annak a dülői között feküdt. Az ősi szántóföldön, a kúriák körül alakult községek a patak völgyekbe húzódtak (*Párizs-patak*; ismert személynév), de az eredeti megülést ma is visszatükrözi az atyáik szétdarabolt földjén álló, számos apró nemesi majorság, ez az annyira jellegzetes magyar településforma. Közülök egyesek ma is a Csúzyak kezén vannak. *Bátky Zsigmond*.

¹⁶ Az állattenyésztés illusztrálására felemlítjük a következő jellemző adatot 1303-ból, az innen délre fekvő *Dunaradvány*-ból: A nádori ágbeli Csákok 16 lovat, 200 disznót, 400 marhát és 1000 kecskét hajtottak innen el. A kecskék száma egyenesen megdöbbentő. A község a honfoglaló *Zovárd*-nem *Vécs* ágáé volt, főbb birtokaik azonban nem itt, hanem Esztergomban feküdtek a Duna mindkét partján!

Világstatisztikai szemle.

Ha végigtekintünk a legújabb világstatisztikai adatokon, azokban nem egy lényeges eltérést találunk a háborút megelőző évek adataihoz képest. A világháború a népesedési mozgalmakban, de még inkább a termelésben erősen éreztette hatását. Míg a háború előtti években mindkettő állandó és nem egyszer rohamos emelkedést mutat, addig a háború a legtöbb esetben visszaesést, hanyatlást idézett elő. Minthogy a világháború főleg Európában játszódott le, azért az itteni államok viszonyaiban mutatkoznak a legszembeötlőbb változások; különösen a legyőzött államok statisztikai eredményei kedvezőtlenek. Ámde annál a szoros gazdasági kapcsolatnál fogva, melyben Európa van az összes többi földrésszel, az utóbbiak is nem egy termelési ágban erősen megéreztek a világháború hatását.

A geográfiai szempontból fontosabb változások eredménye a következőkben foglalható össze:

1. A győztes államok területileg és népességben megnövekedtek, új államok keletkeztek; a legyőzött államok területe és népessége megfogyatkozott. Az úgynevezett semleges országokban lényegesebb változás nem történt.

2. Az európai országok mezőgazdasági termelése általában megcsökkent, ezzel szemben az idegen világrészeké (főleg a kenyérmagvak termelésében) megnövekedett.

3. Az ipari termelés és az iparral összefüggő nyersanyagok termelése (gyapot, gyapjú, szén stb.) világszerte csökkent; kivéve egyes nyersanyagokat, melyeknek termelését a háború nem befolyásolta vagy éppen elősegítette (kaucsuk, petroleum stb.).

4. A gyarmatok és az idegen világrészek kihasználatlan országainak gazdasági fejlődése fokozatosan halad előre.

5. A vízi és a szárazföldi közlekedés sokat fejlődött. A hajótér tetemesen megnövekedett. A vasútak mellett az automobil- és légi forgalom egyre jobban tért nyer. A távíró mellett a telefon és a szikratávíró fokozottabb szerephez jut.

A világháború legjobban Németországot sújtotta, mely, bár területének csak 10%-át veszítette el az idegen megszállás és az ennek következtében beállott gazdasági leromlás folytán, termelése átlag a felére csökkent; Oroszországban, mely a saját politikai és gazdasági felbomlásának az áldozata, a termelés minden ága nagyon lehanyatlott, miáltal a világ gazdaságából teljesen kikapcsolódott. Igen sokat veszített Magyarország. A volt központi hatalmakhoz tartozó Bulgária és Törökország kevésbé érzik a veszített háború következményeit. Bulgária ugyanis csak területének 8%-át veszítette el, értékesebb területei mind megmaradtak s mint egyoldalú mezőgazdasági állam, veszteségeit könnyebben kiheveri.

Törökország gazdasági viszonyai pedig még annyira fejletlenek, hogy termelése eddig sem volt számottevő a világpiacra. A győztes hatalmak is mind érzik a háború hatását a mezőgazdaság és az ipari termelés terén egyaránt, de könnyebben és gyorsabban magukhoz tudnak jönni, mint az előbbiek. Ezzel szemben az Egyesült Államok fölényes győzelemmel kerültek ki a háborúból. Az Unio a termelésnek úgyszólván minden ágában vezet s még az ipari termelésben is utoléri, sőt annak nem egy ágában már felül is múlja Angliát. Igaz, hogy egy és más tekintetben ő is érzi a háború hatását, mert például Németországban egyik legfőbb piacát vesztette el s ipari túltermelése számára nehezen talál piacokat, de mindez nem befolyásolja abban, hogy a világgazdaságban vezető szerephez jusson. Nagyobb fellendülést tapasztalunk az idegen világrészek mérsékelt-övi országainál, így Kanada az Unióhoz hasonló módon rendezkedik be. Argentína is egyre nagyobb jelentőségre emelkedik. Szibériáról, melyet „a jövő országa”-ként emlegettek, keveset tudunk; de valószínű, hogy a szovjetgazdálkodás itt is inkább visszafejlődést, mint haladást hozott létre. Brit-India, Japán, Hollandus-India, ezek a sűrűnépségsű és meglehetősen kihasznált területek — úgy látszik — már eljutottak fejlődésük tetőfokára. Kína nyugatiasodása lassabban halad előre, mint gondolta volna az ember; a világkereskedelemben ma sem tölt be sokkal fontosabb szerepet, mint a háború előtt. Az afrikai gyarmatok, Közép-Amerika, Brazília és az Andok államainak kihasználása csak lassú tempóban halad.

Lássuk most a statisztikai adatokat részletesen, amint azokat az 1914. évi Hickmann-féle Geographisch-Statistischer Atlas feltünteti.

A *Föld népessége* 1910 óta mintegy 13%-os emelkedést mutat. 1600 millióról 1821 millióra növekedett. A középtengeri faj számbeli meggyarapodása kisebb, mint a mongol fajé. Ez főleg a világháború embervesztéseinek és a rossz gazdasági viszonyok következtében megcsökkent természetes népszaporodásnak tudható be. Európa népessége 1910 óta csak 8 millióval gyarapodott (449 millió), a háború óta 14 millióval megfogyatkozott. Ezzel szemben Ázsia lakossága 884 millióról 1017 millióra nőtt, Amerikáé 170 millióról 215 millióra, Ausztráliáé 7 millióról 8·9 millióra. Afrika népességét 131 millióra becsülik, majdnem ugyanannyira, mint 1910-ben; de természetesen ez csak hozzávetőleges adat.

Az európai országok között azelőtt Orosz- és Németország népszaporodási statisztikája volt a legkedvezőbb. Ma Oroszországban a születések arányszáma (25‰) messze elmarad a halálozások arányszáma mellett (55‰). A többi európai országban sem nagy a szaporulat. A legnagyobb Hollandiában, Romániában és Bulgáriában (16‰), kisebb Németországban (11·40‰), Nagy-Britanniában (10·30‰), Jugoszláviában, Olaszországban (10‰); közel egyforma kicsi Csonka-Magyarországon (8·10‰), Belgiumban (8·10‰), Svájcban (80‰); meglepően kicsi Spanyolországban (6·20‰), Franciaországban (4·30‰) és Ausztriában (3·40‰).

Szovjet-Oroszországban 98 millió, Németországban 61·4 millió, Nagy-Britanniában 48 millió, Franciaországban 39·5 millió, Olaszországban 38·9 millió, Lengyelországban 27·4 millió, Spanyolországban 21 millió, Romániában 16·5 millió, Csehszlovákiában

13·7 millió, Jugoszláviában 12·2 millió, Magyarországon 7·95 millió, Hollandiában 6·9 millió, Ausztriában 6·4 millió, Portugáliában 6 millió, Svédországban 5·9 millió, Bulgáriában 4·9 millió, Görögországban 4·7 millió, Svájcban 3·9 millió, Dániában 3·4 millió, Finnországban 3·4 millió, Norvégiában 2·6 millió embert tüntet fel a legújabb statisztika. Az idegen világrészek főbb országainak népessége: Kínában 439 millió, Japánban 78·6 millió, az Egyesült Államokban 109·5 millió, Braziliában 31·2 millió, Argentínában 9 millió ember lakik.

Legjobban szét vannak szóródva az angol-szászok. 139 millió angol közül csak 43 millió (35%) él az anyaországban. Utánuk a spanyolok és németek következnek. A Föld 46 millió spanyol lakosának a fele sem él az anyaországban (20 millió), a többi Közép- és Dél-Amerika országaiban telepedett le. A 89 millió németből pedig csak 59 millió él hazájában, a többi el van szórva a Föld különböző részeiben, főleg Közép-Európában és Amerikában.

A Föld zsidó lakossága mintegy 10%-kal szaporodott meg az utolsó évtized alatt (13·6 millió). A zsidóság több, mint $\frac{3}{4}$ -része Európa országaiban lakik (10·3 millió), Amerikában 2 millió zsidó él; a többi földrészeken igen kevés. Aránylag Lengyelországban van a legtöbb zsidó (11%, 3·1 millió), Szovjet-Oroszországban 3·5 millió, Romániában 850 ezer, Németországban 570 ezer, Magyarországon 460 ezer. Igen kevés a zsidó Jugoszláviában, Bulgáriában és Olaszországban. A városok közül Szaloniki (35%), Varsó (33%) és Budapest (29%) zsidó lakosságának a legnagyobb az arányszáma. Feltűnően sok zsidó él még New-Yorkban (1·1 millió).

A világháború következtében beállott területi változásokra nem akarunk bővebben rámutatni. Eltekintve az európai új államalakulásoktól, a legszembevetőbb Anglia és Franciaország területi megnövekedése. Az angol gyarmatbirodalom jelenlegi kiterjedése 39 millió km², négyszerese Európa nagyságának (eddig csak háromszorosa volt). Franciaország birtokállománya 13 millió km² (gyarapodás 1·9 millió km²).

A világvárosok statisztikája érdekes képet mutat. Számuk rohamosan megszorodott. Huszonhét olyan városa van a Földnek, melynek lakossága az 1 milliót meghaladja (1910-ben csak tizenkettő volt); New-York a Föld legnagyobb városává küzdötte fel magát (8·431 millió lakossal), London 1 millióval utána marad Berlin (4·018 millió). Az említett számok a külvárosok lakosságát (7·476 millió); jóval ezek után következnek Páris (4·412 millió) és is felölelik. New-York belső területén csak 5·6 millió, London belső területén 4·4 millió, Páriséban pedig csak 2·9 millió ember lakik. A legtöbb milliós város, Angliában van, hol öt városnak a lélekszáma az 1 milliót meghaladja (London, Birmingham, Liverpool, Glasgow, Manchester). Amerika milliós városai: Chicago, Philadelphia, Buenos-Aires, Rio de Janeiro, Boston; Ázsiaé: Tokio, Sanghai, Peking, Kalkutta, Osaka, Hankou. Legrohamosabban emelkedett az utóbbi időben New-York és Buenos-Aires népessége; az utóbbi a 2 millión is felül van. Nem igen változtak Ázsia nagy városai s az európai városok közül Konstantinápoly, Budapest, Bécs. Nagyon megfogytakozott Szentpétervár lakossága, mely 2½ millióról 800.000-re olvadt le. Moszkvának (1·028) és Varsónak (1·040) is kevesebb lakosa van, mint a háború előtt.

Érdekesebb és szemébtűnőbb változásokat találunk a *termelés* tekintetében.

A *gabonatermelés* mennyisége, mely az előző években állandóan emelkedett, utóbb észrevehetően megcsökkent. Ebből következik, hogy a kenyériogasztás a központi hatalmak országaiban és Oroszországban jóval kisebb volt a háború alatt és az utána következő inceszes években, mint azelőtt. A *búza*termelés, mely a háború előtt a 100 millió tonnát meghaladta, 100 millió tonnán alul maradt (96 millió tonna); jölehet az Unio, Kanada és Argentina több búzát termelnek, mint azelőtt. Erősen érezhető Oroszország nagy búzatermesének a kimaradása, hol a termés mennyiség a békebelinek egyharmadára csökkent. Az orosz búza helyét az amerikai, indiai és ausztráliai búza foglalta el az európai piacokon.

A *rozstermelés* közel felére csökkent (460 millió q-ról 280 millió q-ra). Ennek az a magyarázata, hogy Orosz-, Német- és Lengyelország, a háborútól sújtott országok, a legnagyobb rozstermelők a földön. Oroszországban, hol a rozs a lakosság fő kenyérnövénye, csak félfannyi rozstermést mutatnak ki, mint a háború előtt (130 millió q).

Az *árpa és zab* termelésében is észrevehető megfogytatkozás állott be; az előbbi 430 millió q-ról 310-re, az utóbbi 700 millió q-ról 505 millióra csökkent. Ez is főleg Oroszország nagy gazdasági leromlásának tudható be.

A *kukoricatermelés* az előbbiekkal ellentétben lényegesen nem változott (1080 millió q), mert a kukoricatermés 80%-a Amerikából, még pedig az Unióból (780 millió q) és Argentínából (45 millió q) kerül ki. Az európai országok között Magyarország vezetőhelyét Románia foglalta el (25 millió q), utána Olaszország következik. Csonka-Magyarország a 11. helyre került (8.1 millió q). Amerikán kívül Brit-India (25), Mexiko (20) és Jugoszlávia (20) kukoricatermelése érdemel figyelmet.

A *burgonyatermelés* javarésze már azelőtt is Európa hűvösebb éghajlatú és sűrűbb népességű országaira esett. Németországban a háború alatt a burgonya volt a lakosság főtápláléka, a hiányzó kenyér pótszere. Bár a német burgonyatermelés mintegy egynegyedével csökkent, mert sok német burgonyaföld lengyel kézre jutott, ma is Németország vezet ezen a téren (262 millió q), utána Lengyelország következik (154 millió q). Az európai országokon kívül csak az Unióban (97 millió q) és Kanadában (30 millió q) termelnek nagyobb mennyiségű burgonyát.

A *bortermelés*t a világháború nem igen érintette. Ha a legújabb terméseredmény (132 millió hl) alatta is marad a háború előttinek (145 millió hl), ez a szőlőtermelés évről-évre erősen ingadozó és az időjárás szeszélyeitől függő mivoltának tudható be. Ma is a dél-európai országokra jut a világtermelés 87%-a. Ezenkívül csak Algír bortermelése számottevő (5 millió hl). Növekedőben van Argentina (4.3 millió hl) és Chile (2.2 millió hl szőlőtermelése. Magyarország az 5. helyről a 7-re jutott (3.5 millió hl).

A *sörtermelés*ben már észrevehető megfogytatkozás állott be. A háború előtt a termelt sör mennyisége kétszerese volt a bor termés mennyiségének; ma ennek egyharmadát sem éri el. Különösen feltűnő az Unio sörtermésének nagymértvű megcsökkenése (103 millió hl-ről 10.8 millió hl-re esett), amit valószínűleg az

Amerikában egyre jobban tért hódító antialkoholista mozgalom eredményének tudhatunk be. Németország sörtermelése is egyharmadára csökkent (65 millió hl-ről 23 millió hl-re). Ma Anglia az első sörtermelő ország, bár ez is csak felényit készít (27 millió hl), mint azelőtt. A többi európai ország is csak felényi sört termel, mint a háború előtt.

A *cukorrépa* a háború előtt erős vetélytársa volt a cukornádnak, mely valaha az egész világpiacot monopolizálta és majdnem elérte ez utóbbinak a termésmennyiségét. A háború következtében azonban a cukornád ismét erősen fölényes helyzetbe került, mert a háborúban szereplő európai országok termelik a legtöbb cukorrépát (95%). A világtermés mennyisége 86 millió q-ról 51 millióra esett. Ma is Németország termeli a legtöbbet, bár csak felényit (12·7 millió q), mint azelőtt. Oroszország, mely második volt ezen a téren, régi termésmennyiségének csak egytizenhatodát tudja felmutatni (1 millió q). Ezzel szemben meglepő az Unio cukorrépatermelésének nagyarányú megnövekedése (4 millió q-ról 11 millió q-ra), minek folytán a hatodik helyről a másodikra került. Az európai országokban mindenütt kisebb lett a cukorrépatermelés, kivéve Hollandiát, hol 2·3 millió q-ról 3·4 millió q-ra emelkedett.

A *cukornádtermelés* viszont nagyobb, mint a háború előtt volt, jelenleg több, mint kétszerese az előbbinek (116 millió q). Európa országai ma több import-cukrot fogyasztanak, mint azelőtt. Most is Kuba-sziget vezet (34 millió q); India (26 millió q) és Jáva (15 millió q) megtartotta régi helyzetét. Az Unio termelése azonban felére csökkent (10·7 millió q); ez összefüggésben van így a cukorrépatermelés fenntebb említett megnövekedésével. Dél-Amerika termelése kétszeresére emelkedett s Afrikában is egyre nagyobb kiterjedésűek lesznek a cukornádultetvények.

A *rizstermelés* nem igen változott, mert ezt főleg Európán kívül oly országokban termelik (India, Kína, Japán), melyeket a háború nem érintett; minthogy pedig a termelt rizs főleg az ott élő lakosság táplálkozására szolgál, kiviteltre aránylag kevés kerül.

Érdekes a *kakaótermelés* nagyarányú megnövekedése (34%-kal). Az eddig jobbára csak élvezeti cikkül használt növény egyre általánosabb fogyasztási cikké válik. A legtöbb kakaó a Guineai-öböl partvidékéről kerül a világpiacra, hol a termelés évről-évre emelkedik (1916-ban csak 80 millió kg volt, 1921-ben 134 millió kg). Utána a délamerikai államok következnek (Brazília, Ecuador stb.). Igen jelentős az angol kézen levő kis Trinidad-sziget termelése, mely közel annyi kakaót hoz forgalomba (35 millió kg), mint Brazília.

A *kávétermelés* 1914 óta mintegy 200 millió kg-mal csökkent (25%). Brazília kávétermelése nagyon lehanyatlott (720 millió kg-ról 477-re), ami részben az európai fogyasztás megcsökkenésével függ össze és súlyos gazdasági válságot támasztott ebben az országban, melynek a kávé a legfőbb terménye és legértékesebb kiviteli cikke. Az Andok egyenlítő körül fekvő országainak, Közép-Amerikának és Jáva szigetének kávétermelése is erős vetélytársa lett a braziliai kávénak. Brit-India (14 millió kg), Abesszinia (10 millió kg) és Arábia termelése jelentéktelen.

A *teatermelés* emelkedett. Ezt — úgy látszik — a világháború nem befolyásolta. Most is Kína, India és Ceylon a fő teatermelő

országok (90%). Míg ezek termés mennyisége nem változott, addig Jáva és Japán teatermelése lényegesen megnövekedett (Jáva teatermelése 17 millió kg-ról 48 millió kg-ra szokott fel).

Igen nagy változást észlelhetünk a *gyapottermelésben*. A Föld gyapottermelése a háború óta majdnem felére csökkent. Különösen feltűnő az Unio termelésének nagymérvű megfogyatkozása. Azelőtt a világtermés 70%-a innen került ki, ma pedig csak a fele. Ezt annak tulajdoníthatjuk, hogy az Unio legfőbb piaca, Németország, jelenleg igen kevés gyapotot használ fel. India termelése a régi maradt. Turkesztán szépen fejlődő gyapottermelése teljesen le hanyatlott (2 millió q-ról 0-27 millióra). Némileg növekedett Kína és Brazília gyapottermelése s újabb ültetvények létesültek Peruban, Mexikóban, a Niger mellett és a Tanganyika-tó vidékén.

A gyapotiparban az a változás történt, hogy az Unio azelőtt főleg csak kivitelre termelt, ma pedig nyersanyagának nagyrésztét maga dolgozza fel; így gyapotipara egyre jobban megközelíti Angliáét. Franciaország e téren most megelőzi Németországot. India, Olaszország, Csehország, Lengyelország, Japán gyapotipara egyre jobban számottevő lesz az angol ipar mellett, mely valaha úgyszólván monopolizálta a világpiacot.

A többi textilnövény közül csak a *juta termelése* fejlődik. A len és kender egyre hanyatlik. A lentermelés csökkenése összefügg Oroszország mai állapotával. A kendertermelésben a Fülöp-szigeteken termelt manilakender jutott vezetőszerepre. A Föld kendertermelésének 40%-a innen kerül ki. Jutából háromszor annyit termelnek, mint lenből és kenderből együttesen. India mellett újabban Mexikó jutatermelése is figyelmet érdemel (12%).

A legszembetűnőbb változást a *kaucsuktermelés* mutatja, mely 1914 óta háromszorosára emelkedett. Ezt a kaucsuk (gumi) sokféle és nagyarányú ipari felhasználásával magyarázhatjuk. A kaucsuknak a hadi célokat szolgáló ipar is nagy hasznát vette. Míg régen a kaucsuktermelésnek több, mint a fele Dél-Amerikára (Amazon-vidék) esett, ma Dél-Ázsia (Straits Settlements, Malakka, Hátsó- és Hollandus-India) kaucsukültetvényeiből kerül a világpiacra az összertermelés kétharmada. Brazília vadontermő kaucsukerdői — nehezen kihasználható voltak miatt — ma kis hányadát adják a világtermelésnek (8%).

Az *állattenyésztés* is megérezte az elmúlt évek gazdasági rázkódtatásait. A gyapjúipar csökkenése kihatással volt a juhtenyésztésre; az európai országok élelmezési nehézségei miatt csökkent a sertésállomány; a közlekedés átalakulása, különösen az autómobil-forgalom fejlődése és a gépekkel való gazdálkodás a lótenyésztés hanyatlását vagy legalább is a stagnálását vonta maga után. Még legállandóbb jellegű maradt a marhatenyésztés. Az Unió, Brazília, Kanada szarvasmarhaállománya megnövekedett. Argentínáé nem igen változott, mert itt a népesség megszorodásával egyre jobban a földművelés lép előtérbe. A juhtenyésztés Ausztráliában, Argentínában, az Unióban erősen csökkent; egyes európai országokban ellenben hol az utolsó félszázad óta rohamos volt a hanyatlás, növekedett. Feltűnő a mai Oroszország juhállományának a megnövekedése (a háború előtt 18 millió volt, ma 25 millió). Ez minden valószínűség szerint a turkesztáni gyapottermelés hanyatlásával és a kereskedelmileg elzárt ország nagy

textilanyag (élelem) szükségletével függ össze. A juhtenyésztés ugyanis a legigénytelenebb feltételeket kívánja s egy leromlott mezőgazdasági országban erre különösen kedvezők a viszonyok.

A *selyemtermelés* jelentékenyen megnövekedett. (26 millió kg-ról 42 millió kg-ra.) Ma maga Japán annyi selymet termel, mint azelőtt a Föld összes országai. A japán selyemtermelés a háború kitörése óta $2\frac{1}{2}$ -szeresére növekedett. Kína termelése csak felényi (11·3 millió kg).

Az *ásványi termelés* terén is általános visszaesés mutatkozik. Míg a vas- és kőszénttermelés csökkenését a nagyiparnak az elmúlt évtizedben beállott hanyatlásával magyarázhatjuk, addig az arany- és ezüsttermelés megkisebbedése más okokra vezethető vissza. Itt a művelés alatt lévő bányák kimerüléséről van szó; ezen csak újabb lelőhelyek vagy gazdagabb telérek fölfedezése segíthet. Az *aranytermelés* 1913 óta 608 millió kg-ról 468-ra, az *ezüsttermelés* 6567 millió kg-ról 4850-re esett. A két nemesfém egymáshoz viszonyított termelési aránya körülbelül a régi maradt. Dél-Afrika aranybányái szolgáltatják ma is a világtermelésnek több, mint a felét (245 millió kg). Az Unió aranytermelése felére csökkent (142-ről 74 millió kg-ra). Ausztráliában újabb lelőhelyeket fedeztek föl; ott a termelés emelkedett. Az ezüsttermelésben Mexikó vezet. Az Unió termelése 26%-kal hanyatlott, Kanadáé 45%-kal. Peru, Ausztrália ezüsttermelése növekszik; az európai országoké pedig (Német-, Spanyolország) megfogyatkozott.

A világ *széntermelése* 1921-ben 1700 millió q-val volt kevesebb, mint 1913-ban. A hiányt főleg Anglia megcsökkent termelése okozza. 1921-ben csak 1651 millió q szenet termelt, míg 1913-ban 2923 millió q-t. Az angol ipart tudvalevőleg Európa gazdasági leromlása nagyon válságos helyzetbe sodorta. A munkanélküliség is ijesztő mértékben megnövekedett (2 millió munkanélküli). Ezt az ipari válságot, bár kisebb mértékben, az Unió is megérezte; mert míg a háborút megelőző félszázad alatt széntermelése tizenkétszeresére emelkedett, addig a háború után itt is 13%-os hanyatlás állott be (4571 millió q). Érdekes, hogy Németország, mely szénterületeinek 18%-át elvesztette, a Ruhr-megszállás előtti évben alig termelt kevesebb szenet, mint a háború előtt (2366 millió q). Németország ugyanis óriási erőfeszítéseket tett, hogy iparát fenntarthassa és gyenge valutája mellett iparcikkait könnyebben tudta értékesíteni, mint a jó valutájú országok; amellet még jóvátételi szénszállítási kötelezettségeit is tudta teljesíteni. A Ruhr-megszállás óta természetesen ott is lényegesen megváltozott a helyzet. Csehország széntermelése a békebeli arányok körül mozog. Számottevő széntermelő ország lett Lengyelország, mely a Németországtól elszakított szénterületekkel több szenet termel, mint amennyit jelenlegi ipara felhasznál, úgyhogy szénből kivitele is van. Széntermelése vetekedik Csehorszáégával (302 millió q). Kína (220) és Japán (233 millió q) széntermelése növekszik.

A *vasérctermelés* mintegy 20%-kal csökkent meg. Az Unió vastermelése növekedett. A Föld vastermelésének több, mint a fele innen került ki (689 millió q). Második helyre Franciaország került, melynek az elzászi gazdag vasérctelepekkel vaskészlete tetemesen megnövekedett. Termelése azonban a békebeli arányokhoz képest egyharmadával kevesebb. Anglia most is a harmadik

helyen szerepel s megelőzi Németországot, mely vasérckészletének 74%-át veszítette el s ennek következtében termelése egyötödre csökkent (300 millió q-ról 62 millió q-ra). A nyersvas és acél előállításban mégis túlszárnyalja Franciaországot, mely gazdag vasérctelepeinek megfelelő vasiparral és szénmennyiséggel nem rendelkezik. Feltűnő kicsi Anglia nyersvastermelése (felényi, mint Németországé), csak egynegyede a háború előtti termelésnek.

A *petróleum* termésmennyisége az előbbiekkal szemben rohamosan emelkedett. 1913-ban 670 millió hl volt, 1918-ban 880 millió hl, 1921-ben pedig 1207 millió hl-re rugott. A petróleumszükséglet megnövekedése a motoripar (automobil, repülőgép) nagyarányú föllendülésével magyarázható (benzin). Az Unió most is vezet e téren is, mert innen kerül ki az egész termelés kétharmada. Főltűnően emelkedik Mexikó petróleumtermelése, mely közel felannyi, mint az Unióé (310 millió hl, 28%). Kaukázia egykor híres petróleumforrásai az utóbbi mennyiségnek csak egyhatedét (4%) adják. Még Hollandus-Indiának (29 millió hl) és Perzsiának (29 millió hl) van jelentősebb petróleumtermelése, az európai országok termelése (Románia, Lengyelország) alig tesz ki többet a világtermelés két százalékánál.

A *vízierő* kihasználása évről-évre fokozódik. Az egész Föld vízierő-készletét 440 millió lóerőre becsülik, de ennek még csak 6 százaléka van kihasználva. A legnagyobb vízierőkészlettel: az Unió (30 millió lóerő), Kanada (23 millió), Oroszország (20 millió), Brazília (25 millió), a kis országok közül pedig Svájc (4 millió), Norvégia (9 millió), Svédország (6 millió) és Izland (4 millió) rendelkezik. Igen kevés hasznosítható víziereje van Németországnak (1,5 millió). Legjobban ki vannak használva Németország (50%), Svájc (37%), Spanyolország (37%), az Unió (33%) és Olaszország (35%) vízierői. Nagy szerepe van a jövő fejlődés szempontjából a nyerstermelő Oroszország, Brazília és a brit gyarmatok vízierő-gazdagságának, mely idővel még virágzó ipari fejlődésnek veteti meg alapját.

A Föld *vasúthálózata* (1,200.000 km) jóval lassabban növekszik, mint az elmúlt évtizedek alatt. Leginkább az újvilágban (Amerika, Ausztrália) építettek új vasutakat. Aránylag Ausztrália vasúthálózata növekedett meg legjobban az új transzkontinentális vonal (Perth—Adelaide—Brisbane) kiépítésével. Amerikában főleg Argentína és Brazília vasúthálózata fejlődött. Legnevezetesebb az Argentínát Bolíviával és Peruval összekötő újabb transzkontinentális vonal. Amerikának ma már majdnem kétszer annyi a vasútja (611.000 km), mint Európának (370.000 km). Afrikának új vasútja alig épült.

A vasút mellett és részben annak rovására az *automobilközlekedés* rohamosan fejlődött. Ebben is az Unió s általában az angolszászokból lakott államok járnak elől. Az Unióban minden 11 emberre új egy gépkocsi, Kanadának 9 millió lakosa mellett majdnem annyi automobilja van, mint Angliának. Az európai országok közül Anglia után Franciaországban közlekedik a legtöbb automobil, de csak felannyi, mint Angliában.

A *tengeri kereskedelem* nagyobb mértékben fejlődik, mint a vasuti közlekedés. 1914-ben 45 millió tonna volt a Föld egész hajótere, 1922-ben pedig már 64,5 millió tonna. A világháború okozta

vesztéseket e téren heverték ki a legkönnyebben. Így Németország, hol az egykori hajótérnek csak egynyolcada maradt meg (700.000 t.), a legújabb statisztikai kimutatás szerint (1923). 2-1 millió hajótérrel rendelkezik. Anglia hajóállománya, a tengeralatti háborúban szenvedett nagy veszteségei dacára, a háborúelőtti színvonalra emelkedett (19 millió tonna). Óriási arányban (több, mint háromszorosára) nőtt meg az Unió hajótere s már csak 2 millió tonnával marad el Angliáé mellett. Ez bizonyítja legjobban, hogy Angliának angolszász testvérállama lett a legnagyobb vetélytársa a tengerek birtokáért folytatott küzdelemben. Erősen megnőtt még Japán hajótere (3-59 millió tonna), de a többi tengeri kereskedő államnál is jelentékeny gyarapodást észlelhetünk (Franciaország 3-8 millió, Olaszország 2-8 millió, Brit gyarmatok 2-7 millió, Hollandia 2-7 millió, Norvégia 2-6 millió stb.).

A légi közlekedés egyre számottevőbb tényezője lesz a világforgalomnak. Évről-évre szaporodik a rendszeres légi forgalmi utak száma. Közép- és Nyugat-Európa minden nagyobb városa között repülőgépek közlekednek. De vannak rendszeres repülőgépjáratok Oroszországban (Szentpétervár, Moszkva, Tiflisz), Ázsia, Amerika, Ausztrália egyes nagy városai között is. Az Egyesült Államok és Franciaország vezetnek ezen a téren.

A kereskedelem fejlődésével lépést tart a távíró, telefon és a szikratávíró fejlődése; különösen a két utóbbinál tapasztalunk nagymérvű haladást. Míg a távíróvonalak hossza a vasútak hosszúságának csak kétszeresét, a telefonvezetékek hosszúsága annak tizenhatszorosát teszi ki. Az Unióban minden 10 emberre, Kanadában 12 emberre jut egy telefon. Az európai országok között Svédország és Dánia vezetnek; az előbbiben 12, az utóbbiban 17 emberre esik egy telefonállomás. Németországnak aránylag négyszer annyi a telefonja, mint Franciaországnak (az előbbiben 33, az utóbbiban 130 emberre jut egy állomás). Míg Csonka-Magyarországon átlag minden 80 emberre, addig Olaszországban csak 360 emberre jut egy telefon. Meglehetősen fejletlen Lengyelország, Spanyolország, Mexikó, Románia, Jugoszlávia stb. telefonhálózata. Szikratávíróállomásokkal a tengeri kereskedőállamok vannak a legjobban ellátva, mert csak legnagyobb részben óceánjáró gőzösökre vannak felszerelve s azt lehet mondani, hogy a szikratávíróberendezés fejlettsége arányos az illető állam kereskedelmi flottájának a nagyságával.

A fentti statisztikai áttekintésből láthatjuk, hogy a világháború a világgazdaságnak az elmúlt évtizedek folyamán tapasztalt rohamos fejlődését megzavarta s különösen az egyik legnagyobb nyerstermelő államnak, Oroszországnak és a nagy iparúzó Németországnak a gazdasági megbénulása nyomatékosan érezteti hatását a világpiacra. A normális gazdasági állapotok visszatéréséhez tehát ennek a két nagy országnak gazdasági regenerációjára volna szükség. Egyébként az elmúlt évtizedek rohamos fejlődése, mely különösen ipari téren túltermelésre vezetett, hasonló méretekben nem haladhat tovább, mert a népesség lassúbb szaporodása és a kihasználható természeti kincsek megfogyatkozása annak lehetőségeit hovatovább korlátozni fogja.

Az elszigetelődés törvénye.

Darwin világkörüli útján 1835. őszén jutott el a Galapagos szigetekre, ahol nyomban szemébe ötlött, hogy a szigetcsoport legjellemzőbb állatai a csúszómászók és ezek között is teknősök (*Testudo nigra*), amelyek óriási méretűekké nőnek meg. *Lawson*, a telep angol konzulja elbeszélte a nagy britnek, hogy egyik-másik óriáspéldányt csak 6–8 ember tudja megemelni.

Ez a megfigyelés vezette *Darwin*t arra, hogy főművében kifejtse az izolációnak a természetes kiválasztás útján fajformáló szerepét. „Körülhatárolt vagy izolált területen — írja *A fajok eredetében* —, ha nem tulságos nagy, a szerves és szervetlen életfeltételek csaknem mindig azonosak, úgyhogy a természetes kiválogatódás arra hajlik, hogy ugyanazon faj valamennyi variálóját egyenlő módon változtassa meg“. Kiemeli azután, *Moritz Wagner*re is hivatkozva, hogy az izoláció meggátolja a szomszédos területek varietásaival való kereszteződést. Ha az izolált terület nagyon kicsiny, ez *Darwin* szerint meglassítja a természetes kiválogatódás útján való új fajok képződését, mert az izolált terület lakóinak kicsiny száma következtében megcsökken a kedvező változások fellépésének lehetősége. A fajok eredetének 12. fejezetében azt is kifejti *Darwin*, hogy nemcsak az óceánok, de hegyláncok, sivatagok, sőt folyamok is izoláló hatással vannak a szervezetre.

Darwin óta az izoláció kérdése állandóan napirenden maradt. *Weismann*, *Eimer*, *Moritz Wagner*, *Dixon* és *Gulick* már a múlt század végén hangsúlyozták az izoláció jelentőségét, sőt az utóbbi három életbuvár egyenesen a fajképződés elengedhetetlen előfeltételének tartja. *Weismann* származástani előadásaiiban külön is felhívta a figyelmet arra, hogy az izoláció viszonylagos fogalom, mert az a terület, mely pl. egy szárazföldi csiga számára izolált helyet jelent, a repülő madár szempontjából nem az.

Századunk első évtizedében az angol és amerikai buvárok szenteltek különös figyelmet ennek a kérdésnek. O. F. *Cook*, aki 1899-ben még négy fajkategóriát különböztetett meg, köztük az inzularis fajt (a többi három: a filogenetikai, a szubspeciesz vagy kezdődő faj és a mesterséges faj), később már csak negatív fejlődési tényezőt lát az izolációban, amely megakasztja a fejlődést. *Kofoid* az izoláció fajképző és fajfenntartó szerepét teljesen tagadja, ugyanúgy, mint J. A. *Allen*, akikkel szemben *Jordan* és *Ortman* fokozottan hangsúlyozzák az izoláció szerepét az evolúcióban. Velük egyidejűleg a német irodalomban elsőül *Arldt* fejtegette „a szigeti élet hatását egyes állatcsoportokra“.

Az évtizedek óta folyó vitában nevezetes állomás volt a bécsi *zoologisch-botanische Gesellschaft* őslénytani és származástani szakosztályában 1912. őszén lefolyt vita, amelyet *Nopcsa* Ferenc báró indított meg az erdélyi Dinosaurusokról tartott előadásával. *Nopcsa* rámutatott előadásában arra a feltűnő körülményre, hogy az erdélyi krétarétegekből (felső Danien) napvilágra került Dinosaurus-génuszok és fajok Észak-Amerika, Kelet-Afrika stb. egykorú ősgyűjkjaival szemben jóval kisebbek és ezt az eltörpülést *Nopcsa* azzal magyarázza, hogy Erdély a felső kréta idejében szigetként meredt ki a környező szenon-tengerből, úgyhogy a valórai és hátszegi Dinosaurusok inzularis élet következtében törpültek el, mint a Földközi-tenger szigeteinek fosszilis elefántjai is.*

A *Nopcsa* báró előadásához fűződő vita során *Abel* fenntartás nélkül elismerte az izoláció jelentőségét, *Pia* az óriás és törpe fogalmának relativitására utalt és csak *Antonius* tagadta a szigeti életmód eltörpítő hatását.

E sorok írója a bécsi izolációs vita óta gyűjti a kérdésre vonatkozó adatokat. Ezek az adatok a rendszertani csoportok sorrendjében haladva, a következő eredményekhez vezettek:

A *gerinctelenek* sorában a legfeltűnőbb példákat a lepkék szolgáltatják. *Wallace* és *Eimer* kiderítették, hogy Jáva és Celebesz fecskefarkú pillangói (*Papilionidae*) azonosak voltak, de ma a celebeszi fajok jóval nagyobbak a jávaiaknál. Csaknem minden egyes jávai fajnak egy-egy erősebb, nagyobb celebeszi alak felel meg, úgyhogy a nagyobb lepkék a nagyobb, bujább szigeten élnek. *Wallace* mérései szerint 14 celebeszi *Papilionida* szárnycsúcsainak távolsága $\frac{1}{3}$ — $\frac{1}{2}$ -el nagyobb a jávai, szumátrai és borneoi fajoknál, 6 amboinai faj pedig $\frac{1}{6}$ -dal nagyobb az északi-molukki és új-guineaiaknál. Szerinte a maláji szigetvilágban az indiai régió (Szumatra, Jáva és Borneo) *Papilionidái* kisebbek a Celebeszen és a Molukkákön élő rokonaiknál; ugyanúgy kisebbek az újguineaiak és ausztráliaiak a molukkiaknál, végül a Molukkákön a legnagyobbak Amboina lepkéi. Ezzel szemben az Antillákön a *Papilionidák* kisebbek a szomszédos szárazföldiekénél, Szardínia pillangói is általában kisebbek a szárazföldiekénél és ugyanez áll a Man-szigeti kis róka-lepkére (*Vanessa urticae*). *Eimer* a szigetek pillangóinak különböző nagyságát a táplálkozási viszonyok különbözőségére vezeti vissza.

A szigeti életmódnak egészen más természetű hatását és következményét figyelték meg a bogarakon.

*Wollaston*nak, *Darwin* kortársának tűnt fel elsőül, hogy a Madeira szigetén abban az időben ismert 550 bogárfaj közül 200 fajnak oly tökéletlenek a szárnyai, hogy nem tudnak repülni és hogy a sziget 29 endemikus bogárfaja közül 23 szárnyatlan. *Darwin* ezt a feltűnő jelenséget úgy magyarázza, hogy a madeirai bogarak nagy részének szárnya azért sorvadt el, mert a szélvihar a repülő alakokat könnyen a tengerbe sodorta. A természetes kivá-

* Azóta *Nopcsa* báró publikálta azt a tanulmányát, amelyben most már hangsúlyozottan kiemelte az erdélyi kréta-Dinosaurusok inzularis törpeségét. (On the geological importance of the primitive Reptilian fauna in the uppermost cretaceous of Hungary etc. — Quart. Journ. Geol. Soc. 79, 1923. 100—116).

lasztás útján azok az egyének maradtak életben, amelyek fejletlenebb szárnyal birtak, tehát kevésbé jól repültek. Érdekes, hogy a madeirai bogarak zöme szeles időben elbuvik, a viharnek kitett pontokon pedig a szárnyatlan alakok sokkal számosabbak jól repülő rokonaiknál.

Míg azonban Madeira bogarainak csak egy harmada vesztette el a repülés képességét, addig Kerguelen magános sziklaszigetén már egyetlen repülő rovar sem akad: valamennyinek elsorvadt a szárnya. *Chun* a német mélytengeri expedíció leírásában sorolja fel Kerguelen elsorvadt szárnyú rovarait. Elveszítette ott a szárnyát a kergueleni répán élő *Calycopteryx Moseleyi* légyfaj és a helyét ugrálva változtató *Amalopteryx maritima* légy, de elveszítette szárnyait az *Ectemnorhinus* ormányos bogár, sőt a sziget egyetlen pillangója, az *Embryonopsis halticella* molylepke is. Ugyanígy elsorvadt a szárnya a Popof-szigeten élő *Tipula septentrionalis* tipolynak és a déli sarkkörön túli szigeteken élő szunyogféleknek, amelyek közül a *Belgica antarctica* és *Jacobsiella magellanica* csökevényes szárnyú példányait a belga délsarki expedíció gyűjtötte.

A puhatestűek sorában újra csak az eltörpülés példáival találkozunk. *Dacqué* szerint az oligocén *Natica crassatina* mozgóvízben élő alakjai tekintélyes nagyságúak, míg az állóvízben élők törpék.

Az őseleltudományi irodalomban hosszú vita folyt a St. Cassianban, Predazzo környékén megismert triasz kori mikrofauna körül. A feltűnően kisméretű Nuculidákat, Megalodusokat és Myophoriákat *Neumayr* egyenesen triász-pygmeusoknak nevezi és a Szargasszo-tenger mai törpe mollusca-faunájával hasonlítja össze. *Laube* szerint a st. cassiani fauna korallzátonyok védelme alatt álló öbölben, tehát izolált területen élt. *Häberle*, a predazzo-i fauna legújabb elemzője, a cassiani törpealakokat a táplálékhiányra magyarázza. „Az optimum alatt maradó táplálékmenyiség — írja Häberle — fokozatosan regenerációra és törpe alakok kifejlődésére vezet.”

Jóval több példát találunk azonban a gerincesek sorában és ezeknek is három legfejlettebb osztályában: a csúszómászók, madarak és emlősök között.

A csúszómászók mai óriásait, a fantasztikus méretű óriásteknőöket az Egyenlítő és Baktérítő között elterülő szigeteken, a Galapagos-, Aldabra-, Madagaszkár és Seychelles-szigeteken találjuk élve; kihalt rokonaik ezeken kívül a Mascarenhas-csoportot (Reunion, Mauritius, Rodriguez) népesítették be. A 16–17. század utazói hozták az első hírt e szigetek óriásteknőseiről, amelyek nagyobb emlősök híján valószínűleg urai voltak szűk hazájuknak. Azóta a Mascarenhas-csoport óriásteknősei is kihaltak és ma már csak a Seychelleken, Aldabrán és a Galapagos-szigeten élnek e 400 kilogrammos óriások utolsó mohikánjai.

A spanyolok éppen a jellemző óriásteknőökről nevezték el a Galapagos-szigetes csoportot (Teknősbéka szigetek). *W. Rothschild* új monografiájában 8 seychelles-aldabra-madagaszkári, 11 maskarenhási és 14 galapagosi óriásteknősfajt különböztet meg. Egykorú tudósítások alapján állapította meg, hogy a 17. század első felében nagy számmal éltek óriás szárazföldi teknősök Mauritius, Reunion

és Rodriguez szigetein; a század legvégén nagyon elszaporodtak a Seychelleken és az Indiai-óceán többi apró szigetén, 1830 után azonban Aldabra kivételével a Seychellesekről és egyéb szigetekről az óriástechnősök eltűntek. 1750 körül Reunionon, 1780-ban Mauritiuson, 1800 körül Rodriguezen nagyon meggyérültek, 1840 előtt végül mindhárom szigetről eltűntek. *Rothschild* szerint Mauritiuson, Reunionon és a Seychelleken az óriástechnősök egy része semidomesticatióban élt s ezek Aldabrából származtak el új otthonukba.

A Seychelles-aldabra-madagaszkári és galapagosi óriástechnősökön kívül a rodriguezi *Testudo Vosmaeri*, a mauritiusi *T. triseriata* és *inepta*, a Mosambique-csatorna szigetein élő *T. elephantina*, a madagaszkári *T. Grandidieri* és abrupta képviselik a történeti időkben kihalt óriástechnősöket.

Malta sziklafülkéinek negyedkori kitöltéseiből, a törpe viziló és törpe elefántok maradványai mellől három óriástechnősfajt ismerünk (*T. robusta*, *spratti* és *robustissima*), amelyekre a maltai óriásmadarak és törpeemlősök során még visszatérünk. *Dorothea Bate* csak nemrégiben irt le Minorca pleistocen üledékeiből egy kihalt óriástechnőst (*T. gymnesicus*). Minden idők legnagyobb teknőse, a négy méteres *Colossochelys Atlas* a siwaliki dombok, a *Meilania prisca* pedig Ausztrália és Patagonia földjén, nyilván elszigetelt pontokon élték.

A csúszómászók közül még a krokodilusok sorában akadunk szigetóriásokra, a Madagaszkár negyedkori üledékeiből megismert *Crocodylus robustus* *Vaillant* et *Grandidier* és *C. madagascariensis* alakjában. Egy galapagosi gyík, az *Amblyrhynchus cristatus* *Arlt* szerint 8 kilogramm súlyúra is megnő, *Wallace* szerint pedig a szigeteken élő kigyóknak több a csigolyája, amit *Dacqué* az insulációs jelenségek egyik új lépcsőfokának tekint.

A szigeti óriások legérdekesebb alakjaival a madarak sorában találkozunk. A déli féltéke apróbb szigetein, a Mascarenhas-csoport egységein feltűnő méretű madarak haltak ki a 17. század folyamán. Legismertebb közülök a Mauritius szigetén kiirtott dodogalamb (*Didus ineptus* vagy legújabb monografusa, *Oudemans* szerint *Raphus cucullatus*), amely — noha tipikus galambféle — harmadfél láb magasra és huszonöt font súlyúra is megnőtt. A siketfajdméretű dodogalamb szárnyának vázelemei megrövidültek és annyira gyengék, hogy az állatot már ebből a morfológiai jegyből következtetve is repülésre képtelennek kell tartanunk. Hogy azonban valóban elszokott a repüléstől, az tollruhájából is kitűnik, amely — a futó struccfélékhez hasonlóan — csupán pehelytollakból áll, tehát repülésre valóban alkalmatlan. A 17–18. századból fennmaradt és még élő példányok alapján készült festmények is otromba, magatehetetlen madárnak ábrázolják.

Mauritius szigetén élt az ugyancsak pelyhes tollazatú tyúknagyságú, csőkevényes szárnyú poule-rouge (*Aphanapteryx bonasia*), a szárnyatlan papagály (*Lophopsittatus mauritianus*) és a lúdnagyságú, rosszul repülő, 1 m. 70 cm. magas óriásguvat (*Leguatia gigantea*); Rodriguez szigetén a mauritiusi dodo rokona, a remetemadár (*Pezophaps solitaria*). Ez a 45 font súlyú, idomtalan galambféle repülni nem, futni is csak nehézkesen tudott, épp úgy mint reunioni rokona, a *Didus solitarius* és az egyre ritkuló reunioni guvat (*Porphyrio* [*Notornis*] *coerulescens*).

A Mascarenhas szigetsorozatbeli *Aphanapteryx*, *Erythromachus* és *Leguati* kívül elveszítette repülőképességét, vagy már csak alig repül a *guvatok* egész sora: az újjélandi *Notornis* Mantelli és a Norfolk- és Lord Howe-szigeteken élő *N. alba*, a Chatham-szigeti *Cabalus modestus*, *Nesolimnas Dieffenbachi*, *Diaphorapteryx Hawkinsi* és *Palaolimnas chathamensis*, a celebesi *Oenolimnas* és a Celebestől a Salamon-szigetekig elterjedt *Gallicrex*, a Laysan-szigeti kicsiny *Porzanula Palmeri*, a Lord Howe-szigetéről ismert *Cabalus (Ocydromus) sylvestris*, a Sawai- és Upolu-szigetéről (Navigator Islands) leírt *Pareudiastes pacificus*, Ualansziget guvatja, a *Rallus (Kittlitzia) monasa*, a Sandwich-szigeteken élő *Pennula sandwichensis*, *P. Palmeri* és *P. ecaudata* (Hawai) és az aucklandi *Nesonetta aucklandiaca*.

Elveszítette repülőképességét a kicsiny Stephens-szigeten (és talán Urvillen is) élő *Traversia* Lyalli. Megrövidült a szárnya s így elveszítette repülőképességét a Bering-szigeteken élt és már kihalt pápaszemes- (*Phalacrocorax perspicillatus*), az újjélandi (*Ph. major*) és a galapagosi (*Ph. Harris*) kárókatona és a chatham-i szárcsa (*Fulica chatamica*) épp úgy, mint Újjéland, Kelet-Grönland, Izland, a Faeroerok, St. Kilda és az Orkney-szigetek egykori lakója, a híres szárnyatlan alka (*Alca impennis*), csakhogy ez nem a szigeti, hanem a vízi életmódhoz alkalmazkodva hagyta el szárnyát és pótolta tollruháját pinguinszerű evzőkkel.

Rosszul repül Újjéland méltán híres éjjeli papagálya, a kakapo (*Stringops habroptilus*), amelynek szárnyvázelemei egyre jobban redukálódnak, úgyhogy ez a madár valósággal szemünk láttára veszíti el a szárnyát, míg a kivínek (*Apteryx*) már annyira elsovadtak a szárnyai, hogy jóformán teljesen szárnyatlannak néznők. Az igazi, a szó szoros értelmében vett szárnyatlan madarak itt, Újjéland szigetén éltek a moák (*Dinornithidae*) alakjában. Míg Madagaszkár futó óriásmadarain, az *Aepyornis*eken még megtaláljuk a felsőkarcsontot, igaz, hogy tökéletesen elsovadt, alig néhány centiméteres alakban, addig az újjélandi moákon már a vállöv vázelemeinek sincs nyoma.

Az *Aepyornis*ek és moák nagyra, 4–5 méter magasra nőttek és egyidejűleg fokozatosan elveszítették repülőképességüket; ezeken a madáróriásokon tehát az izolált életmód kétféle hatását figyelhetjük meg.

A teljesség kedvéért megemlíthetjük még az Újjéland moáival egykorú, nagytermetű, rosszul repülő ragadozót (*Harpagornis Moorei*), a nem repülő óriásludakat (*Cnemidornis calcitrans*, *gracilis* és *minor*), récéket (*Anas Finschi*, *Biziura Lautouri*, *Chenopsis sumnerensis*) és *Palaecolimnas priscat*, a rodrguezi rövidszárnyú, nagyfejű gémet (*Ardea megacephala*) és reunioni rokonát (*Ardea Duboisi*).

Malta híres csontbarlangjából ismerjük egy nagytermetű hattyún (*Cygnus melitensis*) kívül annak a barátkeselyűnél nagyobb ragadozómadárnak maradványait (*Gyps melitensis*), amely minden valószínűség szerint az Ezeregy éjszaka legendás Rochmadarának volt reális alakja. D. Bate legújabban írta le a maltai Har Dalam barlangból azt az ugyancsak nagytermetű hattyút

(*Cygnus equitum*), amelynek szárnya s így repülőképessége szintén sorvadásnak indult már.

Ha még megemlítem, hogy *Arlódt* megokolt felfogása szerint az úgynevezett Ratiták, a déli féltéke nagy futómadarai, az afrikai strucc (*Struthio*), az amerikai nandu (*Rhea*), az ausztráliai emu (*Dromaeus*, Kenguru-szigeten *D. Peroni*, King-szigeten *D. minor*) és kazuár (*Dromornis*; Dél-Ausztráliában a *fossilis Genyornis*) stb., a madagaszkari Aepyornithidákkal és az újjélandi moákkal egytől-egyig inzularisan zárt területeken alakultak ki, el is jutotunk a gerincesek legfejlettebb osztályához, az *emlősökhöz*.

Antonius, aki a bécsi izolációs vitában a szigeti eltörpülést tagadta, a Shetland-szigetek ponyjait mesterséges tenyésztés eredményének tartja. *Antonius* okfejtésével szemben *Arlódt* már megelőzőleg kimutatta, hogy Izland, Shetland, a Bretagne, Korzika, Japán, Szardínia szigetein, továbbá a kontinensek hegyvidékein: Norvégia, Svédország, Kína, Galloway, Wales hegyein és a Pyreneusokban élő, valamint a Falkland-szigetekre importált lovak hajlamosak az eltörpülésre.

Hogy a Jáva, Borneo és Szumatra szigetein élő bantang (*Bibos sondaicus*) kisebb az indiai gaurnál (*B. gaurus*) és hogy a javai és szumátrai orrszarvú (*Rhinoceros javanus* és *sumatrensis*) kisebb az előindiai orrszarvúnál (*Rh. unicornis*), azt *Antonius* sem tagadja. De ezzel szemben kiemeli, hogy mindhárom faj a hátsó-indiai szárazföldön is előfordul, úgyhogy nem tekinthető szigeti törpének. A kicsiny javai szarvassal (*Rusa hippelaphus*) szemben utal a ceyloni *R. unicolorra*, amely, noha Ceylon nemcsak kisebb, de régebben is szakadt el a szárazföldtől, mint Jáva, mégis nagyobbtermetű javai rokonánál. A Molukki- és Fülöp-szigetek tarka ruza-szarvasaiban idősebb, primitívebb csoportot lát, amelyek a szárazföldön és avval sokáig összefüggött szigetekben a nagyobb, tulajdonképpeni szarvasokkal szemben háttérbe szorultak, ezért nem tekinthetők szigeti törpéknek. Ugyanez állhat talán *Antonius* szerint a japáni sika szarvasra (*Pseudaxis sika*), ellenében a szárazföldi rokonaival (*P. taevanus* stb.) és áll kétségkívül a celebesi és Fülöp-szigeti törpebivalyokra (*Anoa depressicornis* és *Bubalus mindorensis*).

„Törpealakok (Zwergformen) tehát szigetekben is élnek — mondja *Antonius* —, de nem szólhatunk szigeti korcsokról („Inselkümmerlinge”) ... mihelyt szárnyrakap egy ilyen kifejezés — folytatja szerzőnk —, csupán a mellette szóló bizonyítékokat látjuk, de megelégedezünk az ellene szóló, gyakran nagyobb számú esetekről.”

Antonius úgy látszik, csak a szigeti eltörpülés ellen szóló eseteket vette figyelembe. Egész okfejtését úgy építi fel, mintha emlősökön kívül nem is akadnának szigeti törpék, sőt az emlősök sorát is egyoldalúan veszi vizsgálat alá.

Szardínia dámszarvasairól *Antonius* is elismeri, hogy elmaradnak az állatkertekben tenyésztett óriások mögött, mert sanyarú életviszonyokkal kénytelenek megküzdeni. Szerinte a Földközi-tenger környékén egyre fogyó erdő is szerepet visz ebben a degenerációban, éppen úgy, mint fokozottabb mértékben a rőt-vadnál, amely Szardínia szigetén kisebb a szárazföldiekénél. Ugyane sziget törpe vaddisznói *C. Keller* szerint két törzsre oszlanak, egy kisebb, az ázsiai *Sus vittatus* csoporthoz közelálló és egy nagyobb.

a középeurópai vaddisznóhoz közelálló törzsrre. Az utóbbi nem kisebb a középeurópaiak átlagánál. A szardíniai muflon (*Ovis musimon*) sem kisebb *Antonius* szerint ázsiai rokonainál, csak metacarpusai és metatarsusai rövidebbek, ami sziklás szigethazájának talajviszonyaival függ össze; a sztyeppeken élő rokonaiknál ez a redukció nem lép fel. Szardínia feltűnően kicsiny házi lovait és szamarait *Antonius* hazájuk gazdasági és kereskedelmi viszonyaival magyarázza és a szardíniai kis szamarakkal szemben a ciprusi, baleari, maltai és pantellariai nagytermetű szamarakra hivatkozik.

Kréta szigetének bezoár-kecskéje (*Capra aegargus cretensis*) kisebb ugyan a Taurusban élő fajnál, de *Antonius* a szárazföldi kecskék között is lát ilyen természetbeli ingadozásokat. Ezekkel a többé-kevésbé vitatható esetekkel szemben azonban ott áll a Földközi-tenger szigetein eltörpült orrmányosok és vizilovak egész sora.

Kréta negyedkori üledékeiből írt le Dorothea Bate egy törpe elefántot (*Elephas creticus*), amelynek ugyancsak törpe rokonait Ciprusról Bate (*E. cyproites*), Maltáról Falconer és Leith Adams (*E. melitensis* és *mnaidriensis*), Szardíniáról Forsyth Major (*E. lamarmorae*), Algirból Pomel (*E. jolensis*) és Szicília pleistocénjéből Pohlig leírásaiból ismerjük, sőt Abel szellemes okfejtéssel még a homerosi Polyphemus mondát is a szicíliai partokon heverő törpe-elefántkoponyákra vezette vissza, amelyeknek orrnyílásait könnyen nézhatték homlokszemnek.

Az orrmányosok elismert szakértői, Osborn, Pohlig, Schlesinger mindezeket az *Elephas antiquus* törpe utódainak tekintik. A mediterrán törpe-elefántok 1-50 m-es vállmagassága valóban eltörpül a 4-05 m-es amerikai *Elephas imperator*, az 5 m-es európai *E. antiquus*, a 3-83 m-es magas *E. meridionalis*, a 3-45 m-es élő afrikai elefánt, a 3-30 m-es amerikai *E. Columbi*, a 3-15 m-es indiai elefánt és a 2-85 m-es mammut (*E. primigenius*), sőt a 2-10 m-es kongói törpeelefánt (*E. cyclotis pumilio*) mellett.

Ugyanígy eltörpültek a Földközi-tenger szigetein a vizilovak. Malta és Szicília két kistermetű vizilova (*Hippopotamus melitensis* és *Pentlandi*), a ciprusi *H. (Tetraprotodon) minutus*, az algiri *H. (T.) hipponensis* és az ambolisatrai (Madagaszkár) *H. Lemerlei* még a manapság Libériában élő 180 cm. hosszú és 70 — 75 cm. magas törpe viziló (*Choeropsis liberiensis*) mellett is eltörpülnek. Érdekes különben, hogy az algiri *H. hipponensis* a cassinói pliocén lignitekben és az indiai Siwalik-dombokban is megtalálták.

A kihalt mediterrán elefántok és vizilovak törpeségét Rüttemeyer avval magyarázza, hogy Marokkó, Algir, Tunisz állatvilága Gibraltáron, Szicilián és Maltán át vándorolt Európából Északafrikába. Ciprus-, Malta- és Kréta-szigete Osborn magyarázata szerint igazolja, hogy az emelkedés folytán létrejött szárazföldi kapcsolat, majd a sülyedés útján beállott elszigetelődés következtében a nagy emlősök eltörpültek.

Ezek a szigeteken eltörpült emlősökkel szemben D. Bate csak nemrég írt le Malta és a Baleárok pleistocénjéből két feltűnően nagytermetű rágcsálót (*Leithia melitensis* és *Hypnomys nov. gen.*). Ezek közül különösen feltűnő az a baleári rágcsáló,

amely Minorca szigetén (H. mahonensis) jóval nagyobb termetű a nagyobb kiterjedésű Mallorca szigeten élt H. morpheusnál.

A szigeti eltörpülésen és óriásnövésen kívül még a *szigeti konzerválódás* eseteiről kell megemlékeznünk. Lehetetlen észre nem venni, hogy az összes ősi típusok (Resttypen) szigeteken és a kontinensek izolált területein maradtak fenn. Talán elég az újzélandi hidasgyíkra (Hatteria) és a gallérosgyíkra (Chlamydophorus), a Kuba- és Haiti-szigetén konzervált Solenodonokra, a madagaszkári Centetidákra, a queenslandi barramundára (Ceratodus), a kagura (Rhinocetus jubatus) és kivire (Apteryx) hivatkoznunk és megemlítenünk, hogy az Afrikában konzervált valódi páviának (Cynocephalus) egyedüli rokonai a Fülöp-szigeteken és Celebesen (Cynopithecus) maradtak fenn, a félmajmok 66 élő faja közül pedig 40, tehát 61 százalék Madagaszkáron él, sőt óriás alakjai (Lemur insignis, Megaladapis Edwardsi) is itt, izolált területeken alakultak ki.

Ma is vitás kérdés még, hogy a törpe emberfajokat, a pygmeusokat, ősi vagy degenerált alakoknak tekintsük-e. *Schwalbe* lokális rasszokat, *Kollmann* és *Schmidt* ősi, a neandervölgyi emberrasszokat is megelőző primitív formát lát bennük. Kétségtelen azonban, hogy úgy az afrikai (Angola, Benguela, Kongó, Ugongó, Loango stb.), mint az újguineai, melanéziai és egyéb törpe népek egytől-egyig vagy szigeteken, vagy a szárazföldek elszigetelt, izolált területein, őserdőkben, hegyeken, fensíkokon élnek.

S ha hozzávesszük még ehhez a teljességre számot nem tartó sorzathoz azt a tényt, hogy a hegyvidékek magas régióiban, tehát izolált helyen a növények is eltörpülnek, lehetetlen tagadáshoz venni, hogy az elszigetelt (izolált) életmód kihat a szervezetek fejlődésére. Kicsiny szigeteken élő állatok elvesztik repülőképességüket (rovarok, madarak) és ha szűk hazájukban nem fenyegeti életüket nagyobb, vagy erősebb ellenség, óriásokká nőnek (teknősök, madarak), ahol pedig mostoha körülmények közé kerülnek és nem tudják elhagyni szűkreszabott határaikat, ott eltörpülnek (mediterrán törpe elefántok és vizilovak).

Mindezek alapján az *elszigetelődés (insulatio) törvényét abban látom, hogy az optimális körülmények között elszigetelt szervezetek óriásokká nőnek és a végtetek határáig alkalmazkodnak optimális életviszonyaikhoz (repülőszervek fokozatos elkorcsosulása, sőt teljes redukciója), az optimumon alul maradó elszigetelt területen pedig eltörpülnek.*

Természetes, hogy e folyamatban sok tényező érezteti a maga hatását. Egyik legfontosabbat *Abel* ismerte fel, aki rámutatott arra, hogy az izoláció (insulatio) következtében beálló szükség-szerű beltenyésztés degenerációhoz, ez pedig a törpe rasszok kihalásához vezet. A másik végét, az óriásnövés patológikus végső következményeit *Nopcsa* Ferenc báró újkeletű vizsgálataiból ismerjük.

Lambrecht Kálmán.

- IRODALOM:** *Abel, O.* Grundzüge der Palaeobiologie der Wirbeltiere. 1912.
- Adams, Leith* Dentition and osteology of the Maltese fossil elephants etc. Trans. Zool. Soc. 1873. — Gigantic land-tortoises and a small freshwater species from a Cavern of Malta. Quart. Journ. Geol. Soc. 1877.
- Allen, Y. A.* „Barriers“ and „bionomic barriers“, or isolation and non isolation as bionomic factors. Science 1906.
- Antonius, O.* Gibt es insulare Zwergformen. Verh. Zool. bot. Ges. Wien. 1914.
- Arldt, Th.* Wirkung des Insellebens auf einige Tiergruppen. Monatsh. f. d. Naturw. Unterricht, Leipzig 1908.
- Bate, D. M. A.* Preliminary note on the discovery of a pigmy elephant in the Pleistocene of Cyprus. Proc. Roy. Soc. 71. 1903. — Further note on the remains of Elephas cyproites from a Cavern deposit in Cyprus. Philos. Trans. Roy. Soc. Ser. B. 197. 1905. — The pigmy Hippopotamus of Cyprus. Geol. Mag. 1906. — On remains of a gigantic land tortoise (*Testudo gymnesicus*) from the Pleistocene of Menorca. Ibid. 1914. — On a small collection of vertebrate remains from the Har Dalam Cavern, Malta etc. Proc. Zool. Soc. 1916. — On a new genus of Muscardine Rodent from the Balearic islands. Ibid. 1918.
- Boulenger, G. A.* On remains of an extinct gigantic tortoise from Madagascar (*Testudo Grandidieri*). Trans. Zool. Soc. 13. 1894.
- Beaux, O. de* Lebende Zwergflusspferde in C. Hagenbecks Tierpark in Stellingen. Zool. Anz. 40. 1912.
- Cook, O. F.* Four categories of species — Am. Nat. 33. 1899. — Evolution without isolation — Ibid. 52. 1908.
- Dacquè, E.* Vergleichende biol. Formenkunde d. fossilen niederen Tiere. Berlin 1921.
- Eimer, Th.* Die Entstehung der Arten. Jena 1888.
- Filhol, H.* Observations concernant d'un squelette d'Hippopotamus Lemerlei. Bull. Mus. d'Hist. Nat. Paris I. 1895.
- Gulick, J. T.* Isolation and the evolution of species. Science, 1906. — Isolation and selection in the evolution of species. The need of clear definition. — Am. Nat. 42. 1908. — Evolution without isolation — Ibid. 44. 1910.
- Günther, A.* The gigantic land-tortoises (Living and extinct) in the Collection of the British Museum. 1897 — *Testudo galapagoensis*. Novit. Zool. 9. 1913. — The extinct Reptiles of Rodriguez. Philos. Transact. 168. 1879.
- Hüberle, D.* Palaeontologische Untersuchungen triadischer Gastropoden aus dem Gebiet von Predazzo. Verh. Naturw. Math. Ver. Heidelberg 9. 1908.
- Haddon, A. C.* On the extinct land-tortoises of Mauritius and Rodriguez. Journ. Linn. Soc. Zool. 15. 1880.
- Hutton, F. W.* The place of isolation in the organic evolution. Nat. Sci. 11. 1897.
- Jordan, H. S.* The origin of species through isolation. Science 1905.
- Kofoid, Ch. A.* The limitations of isolation in the origin of species. Ibid. 1907.
- Major, Forsyth.* On the pigmy Hippopotamus from the Pleistocene of Cyprus. Proc. Zool. Soc. 1902.
- Marx, E.* Das Zwergflusspferd von Libérien. 44. Ber. Senckenb. Nat. Ges. 1905.
- Nopsea, F. Baron* Die Familien der Reptilien, Berlin 1923 (és Verh. Zool. Bot. Ges. Wien 1914 u. o. *Abel, Pia*).
- Ortmann, E. A.* A case of isolation without „barriers“. Science 1906. — Isolation as one of the factors in evolution. Ibid. 1906. — Separation and its bearing on geology and zoogeography. Science 1898.
- Owen, R.* On the association of dwarf Crocodiles with the diminutive Mammals of the Purbeck Shales. Quart. Journ. Geol. Soc. 35. 1879.
- Rothschild, W.* The giant land-tortoises of the Galapagos Islands in the Tring Museum. Novit. Zool. 22. 1905. — On the gigantic tortoises from the Seychelles and Aldabra-Madagascar group and notes on certain forms of the Mauritius group. Ibid.
- Schlesinger, G.* Studien über die Stammesgeschichte der Probozidier. Jahrb. d. K. Geol. Reichsanst. Wien, 1912.
- Shimer, H. W.* Dwarf faunas. Am. Nat. 42. 1908.
- Weismann, A.* Über den Einfluss der Isolierung auf die Artbildung. Leipzig. 1872. — Vorträge über Deszendenztheorie, Jena 1902.

Szemle.

Kazimierz Moszynski: Uwagi o slowianskiej terminologii topograficznej i fizjograficznej. Lwów-Warszawa 1921. Tanulmányok a szláv topografiai és fizjografiai terminologia köréből. A „*Societas scientiarum Varsaviensis*” kiadásában megjelenő: „*Archiwum nauk antropologicznych* I. kötet 5. füzeté gyanánt kapjuk fennti című, főleg fehér-orosz etnográfiai anyagra támaszkodó értekezést. A szláv ősfoglalkozás, főleg a mezőgazdaság és pásztorkodás nyomait a helynevekben keresve, a szerző 22 szót elemez értelmi és alaki változás szerint az egész szlávtság körében. Ezek részben növény-nevek, részben földrajzi fogalmak és állat-nevek. Tárgya a következő: *Bagno*. A *Ledum-palustre*, *Salix caprea* stb. cserjések mellett jelenti magát az erdei vízenyós helyet, ahol ezek teremnek, de lehet a tőzeges talajon növő erdei fenyő neve is. Mint appellativum ez ellős juh értelemmel is bírhat. Összes alakjai és változatai dűlő-, határ- stb. névül szolgálnak.

Biel. Ingoványos, sós növényzetű erdei rét. Jellemző növényei a messze fehérlő *Eriophorum* és *Glyceia*, a nép nyelvén mind a kettő *biel-wielnanka* néven ismeretes. Helynevek sora igazolja, mikép megy át e név a rokon: *parzydło*, *moczyszło* fogalom körébe.

Blonie, *boln* és *bolona*. Eredetileg szabad tér, kaszáló, de építkezésre alkalmas hely is lehet. A szerző fejtegetése szerint régebben a kiszáradt mocsár területét jelentette és így átmenet a *bolto-bloto* = sár név felé, amit a következő szakaszban fejteget. Kiindulva Rostafinski elméletéből, hogy a szlávtság ősi lakóhelyei ilyen ingoványos, vadvízes területek lehettek, később is előszeretettel keresték fel a hasonló vidékeket, innen e fogalom körébe eső gyakori helynév. Hasonló eredetű a *Bór*. Eredetileg ez is mocsaras rét jelentésű, vagy, mint fentebb említettük, általában fenyő. Ma a vizes helynév fogalmaktól távol eső *debr*, *debrz(á)* = völgytorok, mély út (kisorosz változataiban *debrinec*, *debránc* = berek, haraszt) régebben hódász, hódfogó értelemmel is bír, tehát közel esett a *bór*-hoz. Természete szerint a denominatív, *in* helynévképző: *ovč-in* *včel-in*, továbbá *ec*-cel is bővíülhet: *ovčinec*, *včelinec* stb.

Gaj-Háj. Lombos erdő, lehetőleg egynemű fák kisebb csoportja, azért később maga is gyakran diminutivum *hájek* stb. alakban fordul elő.

Galo-Halo. A lengyel-síkságon gyakori fátlan, vizes rétfenék. Jellemző növényei a *Carex*, *Equisetum*, *Caltha*. A fent említett bielnél ennek talaja valamivel szilárdabb. Ma erdei tisztás, hegyi legelőt is jelent.

Krynica-Kluc. A fakadó forrás helye. Változatai község-, folyónév gyanánt is jelentkeznek, nemritkán a lágyított *kluč* alakban, Ukrajnában és Nagy-Oroszországban.

Las-Les. Eredetileg legelő, ma összefolyik az erdő fogalmával, ellentétben a *lado-ledo*val, ami ugyancsak ingoványos, de legelő nélküli terület, vagy pedig bórfenyővel benőtt talaj, ahol irtvány (laz) fejlődik. Ez annyira jellegzetes talajalakulata a szlávság lakta területeknek, hogy ma a lech (olv. lench) a mi lengyel szavunk tövét is innen származtatják, ellentétül a Polanie, a nyílt mezők (po) lakóival szemben.

Lag-log. A latin lucussal alakilag és értelmileg rokon. A tót-ságban Luhi alakban ismeretes, amikor mezőt, illetőleg lombos ligetet jelent. A lengyel paluk, a litván laukas mása.

Pasieka-Poreba. Eredetileg irtvány, nálunk Poruba, ahol a legelő, de elsősorban a méhes talált helyet. Ilyen alakban a morva tótságnál a legújabb időkig tartotta magát.

Pašná. A pachati = dolgozni, főleg szántani igéből képezett főnév jelentette magát a szántóföldet, vagy a méhek kedvéért kiirtott erdőrészt.

(Po-) Plaw. Ingovány melletti jó kaszálóhely. Az itt termő rövid, vékonyszálú szénát (muroh, murozsnoje szeno) a pásztorok nagyrabecsülik. Az ilyen rétet néha elönti a víz, ezt az áradást is e néven nevezik.

Pleso. Vitás tövű szó, állítólag a plo-sphagnum = moha származéka. Synonimája a: kolo-koleso, mind a kettő ma tengerszem gyanánt szerepel, de lehet ingovány jelentésű is.

Pole az ónémet fel-földe mása, eredetileg erdő nélküli, ingovánnyal tarkított rónaság, tulajdonképpen a nyílt, szabad fogalom kifejezője volt. Társszavai: paluk, vagy kujáva = szénatermő, illetőleg az árvalányhajas mező, vagy maga a Stipa speciosa neve. Változata: *plon plonini*.

Ponik. Értelme: bűvópatak, eltűnő víz. Magában Lengyelországban számos változásban: Ponikla-Poniklava stb. ismeretes Szerbia—Oroszország területén is.

Gwozd-Hwozd. A délszlávsnál ma is él, megfelel a fent említett las fogalmának.

Parzydło. Tőve az ószláv para = mocsár. Él mint helynév, azonkívül a Spirea ulmaria és Agrimonia eupatoria Paridlo nevében. Nálunk: parló-fű.

Sosna a görög Kónos mása, a coniferae (fenyőfélék) toboztermésének neve, esetleg maga a fa. Synonimája a chvojka, chvojnica stb.

Silezina-silaha-selja, a latin Salix-fűzfa hű mása.

Az állatnevek mint helynévképzők sorából a szerző ezúttal csak kettőt mutat be: *Kania-Kaňa*, eredetileg a gémfélék (Ardea) általánosító neve, ma a ragadozó Milvus, Neofron stb. madarakat értik e néven, tájszólással ugyanez capla, ami etimologiailag a cap, bocian = golyával függ össze.

Kon, eredetileg Kobn, a latin cābo caballus szóval függ össze, tulajdonképpen csak valachus = herélt ló jelölésére szolgált. Helyenkint e megkülönböztetés maiglan él.

Egyszerű referátumról lévén szó, nem bocsátkozunk az érdekes tanulmány taglalásába, nem keressük a sok kapcsolatot, mely

szláv eredetű helyneveinkben kínálkozik, de kétségtelenül helyes úton jár ez az irány, mikor az ősfoglalkozásokat véve kiindulópontul, szakít a mindenáron mitológiai nyomokat vagy történelmet kereső régi elvvel. A vállalat természettudományi jellege biztosíték arra nézve, hogy erről az útról le nem térnek. Az eddigi számok (77 füzet és könyv) egyben mutatják, hogy az új lengyel irodalom milyen komolyan veszi feladatát, mennyire siet behozni a mult mulasztásait. Maga a megújított antropológiai intézet mint központi szervezet a nemzetközi embertani kutatások organuma; két osztályra tagolva felöleli az archaeologia területét is, élén *Kazimierz Stolyhuo* főszerkesztővel, míg az etnológiát *Stanislaw Poniatowski* irányítja. A vállalat másnyelvű közleményeknek is ad helyet, de akkor lengyelnyelvű kivonattal kísérik; próbálkoznak a latin közlések felélesztésével is. A füzeteket és a különlenyomatokat a lengyel kultuszminisztérium sajtóügyi osztálya terjeszti.

Ernyey József.

Gróf Teleki Pál: *Amerika gazdasági földrajza, különös tekintettel az Észak-Amerikai Egyesült Államokra.* Közgazdasági és közlekedési földrajzi jegyzetek I. kötet, VIII+220 l.

Onálló munkákban oly szegény földrajzi irodalmunkban eseményszámba megy ez a mű, amely ugyan egyetemi előadások jegyzeteként látott napvilágot, azonban széles körökben számíthat érdeklődésre és a legteljesebb mértékben alkalmas arra, hogy a földrajz tudományának megbecsülést szerezzen, tudományunk új irányairól fogalmat nyújtson a távolabbiaknak is. Amint lapról-lapra tovább érünk, egyre jobban bontakozik ki a rendkívül tömören írott sorokból az amerikai kontinens gazdaságföldrajzának mesteri váza. Csupa érdekes adat, új megvilágítás, a földrajznak teljesen modern felfogása. Eredeti gondolata szerzőnek az is, hogy a gazdasági földrajz műhelyébe való bevezetésre éppen Amerikát tartotta alkalmasnak: »Helyes — úgymond — a világnak oly részét keresni tanulmányozásunk első objektusául, amelyen az embernek munkásságát és életét az ember első megjelenésétől kezdve figyelemmel kísérhetjük, amelyen nem kell oly szövevényes állapotokat tanulmányoznunk, melyeknek okai részben nagyon távoli, a történelem által fel nem derített multba nyúlnak vissza.« És csakugyan: előttünk pereg le a világtörténelem egyik legnagyobbyszerű mozgalma, egy világrész benépesülése valamennyi gazdasági következményeivel, mai, hihetetlen erő kifejtésével.

Sajnos — a legújabb angol és francia szakirodalmat nem ismerem. Vidal de la Blache iskolája, Hettner, Partsch, G. Braun monográfiáin kívül ehhez hasonló modern felfogású koncepciót nem olvastam. Kíváncsi volna, hogy valamivel kimerítőbb feldolgozású második kiadása mennél előbb napvilágot lásson.

Kogutowicz Károly.

Matousek Otakar: *The geological laws of the population with special regard to the Czechoslovak Republic.* Prága 1922. 12 l.

Azokat az összefüggéseket vizsgálja, melyek a néptömrülés és az általaj között felismerhetők. Minthogy röviden az Északnyugati és Északkeleti Felfölddel is foglalkozik, bennünket közelebbről is érdekel.

—2.

Apró közlemények.

Az emberiség őshazája. Még mindig eldöntetlen kérdés, hogy az emberiség egy helyen keletkezett-e s innen terjedt el a Föld különböző részeibe vagy pedig egymástól függetlenül, több helyen lépett fel. Ázsiának a többi kontinenssel való kapcsolata kétségtelenül kimutatható. Korzika és Szardínia szigetek Európa és Afrika egykori területi összefüggésére utalnak. Madagaszkár és a Dekáni-plató egy hajdani, lesüllyedt szárazföldre engednek következtetni. Duvillé antropológus szerint azon a területen belül, melyhez a Földközi-tenger, az Indiai-óceán északi része és a középamerikai tenger tartoznak, mindig igen kedvező viszonyok voltak az élet számára. Ezt a területet „Mesogea”-nak nevezi. A Földközi-tenger, valamint a Tigris-Eufrátesz-Indus közti terület a három kontinens állatvilágának a találkozóhelye, amit a tigris, elefánt, orrszarvú, oroszlán hajdani és részben mai földrajzi elterjedése bizonyít. Szerinte ez a terület volt az emberiség őshazája. A fő paleolitikus központok Afrikában voltak, de megtaláljuk Európában és Dél-Ázsiában is ezeket. Nyugat-Európa és India paleolitikus kultúrája között határozott összefüggést lehet kimutatni. Amerika paleolitikus ipara ellenben már autochtonnak látszik. Feltehetően, hogy az őskontinens harmadkori lakói negritók voltak. Ezek később teljesen szétszóródtak. Ezek leszármazottai lehetnek az Andamánok és egyes maláj szigetek primitív törzsei. A Maláj félsziget a harmadkorban még lakatlan volt legalább harmadkori csontmaradványokra itt még nem akadtak. Auszt-

rália és Oceánia is csak a későbbi időkben bevándorlás útján népesedtek be. (Morgan: La Mesogée et le berceau de l'humanité. La Géographie 1923 július.). H. A.

Az új török határok. A mult év július havában megkötött lausannei szerződés szerint lassú kimúlásra ítélt és teljesen életképtelenné tett Törökország ismét lélekzethez jutott s egykori birtokai egyrészének visszaszerzésével megszerezte azokat a lehetőségeket, melyek alapján önálló állami életét kiépítheti. A lausannei szerződés legfőbb eredménye, hogy Törökország a háború előtti európai birtokát, melyet Görögországnak ítélték oda, valamint a nemzetközi városnak szánt Konstantinápolyt visszakapta. Kis-Ázsia feletti szuverenitását, melyet eredetileg mindenféle idegen beavatkozással igyekeztek megbénítani, sikerült biztosítani. Az oroszokkal még 1921-ben kötött karsi egyezmény értelmében nemcsak régi örményországi birtokát szerezte vissza, hanem a régi Orosz-Örményországnak az Arras-folyótól délre eső részét is megkapta az orosz területen lévő Bakum kikötő szabad használatának a jogával. Kurdisztán a Moszul környékén lévő petróleumforrásokkal, melyekre az angolok is erősen pályáztak, szintén az ő kezükben maradt. A Dardanellát és a Márvány-tengert nemzetközileg szabadnak nyilvánították. Két oldalán mintegy 100 km. szélességben, valamint a Marica-folyó mentén egy sávot katonailag meg nem erősíthetőnek minősítették. Ez utóbbiba esik bele Drinápoly és Musztafapasa. Gallipoli

félsziget déli része török közigazgatás alatt marad, de angol, francia és olasz ellenőrzés alá kerül. A szigetek közül Imbrosz és Tenedosz török kézen maradnak. Mytiléne, Kiosz, Számosz és Nikaria

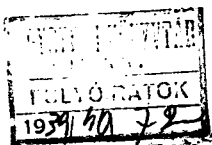
Görögország birtokában maradnak, ed erődöket nem építhet rajtuk és hadi hajóbázisul nem használhatja azokat. Rodosz, Patmosz, Kosz, Karpatosz szigeteket Olaszország kapta. H. A.

Társulati ügyek.

Szakosztályi ülés. Ez év dec. hó 21-én az Emberföldrajzi Szakosztály a Magyar Nemzeti Múzeum igazgatósági üléstermében igen látogatott ülést tartott, melyen *Bátty* Zsigmond komárom-megyei településtörténeti tanulmányairól, *Hézser* Aurél pedig zemplénmegyei táj-földrajzi tanulmányairól számolt be.

A Zsebatlasz-pályázatok nyertesei. Az 50.000 koronás ösztöndíjat a Szent István-főgimnázium Budapesten nyerte. A 10.000 koronás pályadíjakat a következő intézetek nyerték: budapesti evangélikus főgimnázium, budapesti VIII.

ker. Horánszky-utcai főreálisk., budapesti II. ker. Ponty-utcai kereskedelmi iskola, budapesti IV. ker. Váci-utcai leánygimnázium, jezsuita főgimnázium Kalocsán és az állami polg. fiúisk. Békéscsabán. Az 5000 koronás pályadíjakat a következő intézetek nyerték: budapesti VII. ker. Kertész-utcai felső kereskedelmi isk., budapesti VII. ker. Madách Imre-főgimn., bencés főgimn. Kőszegen, főreáliskola Szombathelyen, All. főgimn. Győrött, főgimn. Kisújszálláson, kir. kath. főgimn. Miskolcon és a magyaróvári főgimnázium.

KOGUTOWICZ ZSEBATLASZÁBÓL

az 1922-es és 1923-as
köteteinek második kiadása is elfogyott.

ÚJ KIADÁST
1924. ÉVI SZEPTEMBER HÓRA KÉSZÍTÜNK ELŐ!

A FÖLD ÉS EMBER

1921. évi füzetek, amíg a készlet tart, 15 K alapáron

1922. évi füzetek, amíg a készlet tart, 12 K alapáron

1923. évi füzetek, amíg a készlet tart, 10 K alapáron

kaphatók.

Kiadóhivatal: VII, István-út 91-93.

Szerkesztőség: V, Katona József-utca 28.

Felelős szerkesztő:

Dr. KOGUTOWICZ KÁROLY

egyet. ny. r. tanár.

Kiadótulajdonos:

**MAGYAR NÉPRAJZI TÁRSASÁG
EMBERFÖLDRAJZI SZAKOSZTÁLYA**

Nyomatott

a Magyar Tudományos Társulatok Sajtóvállalatánál Budapesten.
igazgató Szabó T. István.

A m. kir. Állami Térképészet kiadásában
megjelent és egyéb térképek, földrajzi művek főbizománya

KÓKAI LAJOS könyvkereskedése

Budapest, IV, Kamermayer Károly-utca 3. szám.

A Magyar Szent Korona Országai a trianoni békekötés előtt és után. Politikai iskolai falitérkép. Méret: 120×190 cm. Min. eng. száma 37995/Mp. 1922. Tervezte GERGELY ENDRE közreműködésével dr. KOGUTOWICZ KÁROLY. Ára 4 felvonatlan lap 20.000 K, vászonszegélyezéssel 50.000 K, lécekkal 60.000 K.

Magyarország ezeréves sorsa. Történelmi falitérkép, tervezte GERGELY ENDRE. Méret: 80×110 cm. Alapára felvonatlanul, 3 K, vászonszegélyes fényezett lécekkal alapára 10 K.

Középiskolai Atlasz. Teljesen új, módszeres középiskolai atlasz. 32 térképlap. Engedélyezve 105.598/1923. sz. a. Tervezte számos szakférfi közreműködésével dr. KOGUTOWICZ KÁROLY. Ára 4800 K.

Magyarország politikai kézi térképe. 1 : 2,500.000 (Kogutowicz iskolai atlaszából). Sajtó alatt!

Népiskolai atlasz. Teljesen új, módszeres mű. 8 térképlapon. Engedélyezve 122.350/1923. sz. a. Tervezte dr. KOGUTOWICZ KÁROLY. Ára 2000 K.

Árváltoztatások joga fenntartva!

Mindezen művek kaphatók Kókai Lajosnál
Budapest IV, Kamermayer Károly-utca 3. szám.

Magyar Tudományos Társulatok Sajtóvállalata Részvénytársaság Budapesten.
Igazgató: Szabó T. István.

FÖLD^{ÉS} EMBER

NEGYEDÉVENKINT MEGJE-
LENŐ TUDOMÁNYOS SZEMLE

Szerkeszti
KOGUTOWICZ KÁROLY

Kiadja
a Magyar Néprajzi Társaság
Emberföldrajzi Szakosztálya
Szerkesztőség: Budapest V.
Kafona József-utca 28. sz.

1923

I. SZ.

Egyes szám ára 250 korona.

Előfizetés fél évre 400 koron

FÖLD ÉS EMBER

HARMADIK ÉVFOLYAM

1923

SZÉRKESZTETTE:

KOGUTOWICZ KÁROLY

BUDAPEST
MAGYAR NÉPRAJZI TÁRSASÁG EMBERFÖLDRAJZI SZAKOSZTÁLYÁNAK
KIADÁSA

MINDEN JOG FENNTARTÁSÁVAL
COPYRIGHT BY HUNGARIAN ETHNOGRAPHICAL SOCIETY IN
BUDAPEST 1921.

50308

SZERKESZTŐSÉG : BUDAPEST VII, ISTVÁN-ÚT 91-93. (ERZSÉBET NŐISKOLA)

Tartalommutató.

	Lapszám
<i>Bátky Zsigmond</i> : Kemenesalja	18
<i>Bátky Zsigmond</i> : Helynévtarlózás (Ókor és Atakor. Emevcen-, Gemcse- és Lábován-tó. Harkány. és Harsány. Jövény és Mészeg. Ecskend)	24
<i>Bátky Zsigmond</i> : Néhány vonás Komárom megye településtörténetéhez	49
<i>Győrffy István</i> : Az alföldi tanyák	1
<i>Kogutowicz Károly</i> : Földrajzi tanulmányutak ügye.....	22
<i>Kogutowicz Károly</i> : Új iskolai atlasz.....	42
<i>Lambrecht Kálmán</i> : Az elszigetelődés törvénye.....	66
<i>Pécsi Albert</i> : A statisztikai adatok értéke.....	10
<i>Strömpl Gábor</i> : A javorinai határkérdés.....	21

Szemle.

<i>Gr. Teleki Pál-Vargha György</i> : A modern földrajz és oktatása (<i>Kogutowicz Károly</i>)	27
<i>D'Étienne de Győrffy</i> : La carte ethnographique de la Hongrie (<i>Kogutowicz</i>)	27
<i>D'Étienne de Győrffy</i> : La carte ethnographique de Transylvanie (<i>Kogutowicz</i>)	27
<i>Melich János</i> : Laborc (<i>B. Zs.</i>).....	28
<i>Mályusz Elemér</i> : Turóc megye kialakulása (<i>B. T.</i>)	28
<i>Dr. Alexander Szana</i> : Ungarn (<i>Karl János</i>)	32
<i>Ballenegger Róbert</i> : A termőföld (<i>Karl János</i>).....	33
<i>Bernhard Hans</i> : Falusi telepformák (<i>B. Zs.</i>).....	34
<i>Dr. Friedrich Schmalz</i> : Grossrumänien (<i>Karl János</i>)	36
<i>Hennig A.</i> : Die Dorfformen Sachsens (<i>Bátky Zsigmond</i>).....	37
<i>Gróf Teleki Pál</i> : Amerika gazdasági földrajza (<i>Kogutowicz</i>)	86
<i>Kazimierz Moszynski</i> : A szláv topográfiai és fiziográfiai terminologia (<i>Ernyei</i>)	84

Apró közlemények.

Csonka-Magyarország 1920-i népszáml. szerint 10.000-nél népesebb települései	39
Változások a trianoni határvonalon (<i>Cz.</i>)	40
Franciaország lentermelése, fonó- és szövőipara (<i>Kéz A.</i>)	40
Spanyolország kereskedelmi flottája (<i>G.</i>)	40
Venezuela petroleumforrásai (<i>G.</i>).....	40
Bangkok és Penang gyorsvonati közl. (<i>G.</i>)	41
Szibéria új vasútjai (<i>G.</i>)	41
New-foundlandi vasérctelepek (<i>Kéz A.</i>).....	41
Középamerikai Egyesült-Államok (<i>Kéz A.</i>)	41
Amerika automobilipara 1920-ban (<i>Kéz A.</i>)	41
Földrajzi oktatás	42
Társulati ügyek	48, 80